

HERINNERING
FEEST
HERKENNING

*Muziek, identiteit en gemeenschapsvorming
op de reformatieherdenking van 1817*

Masterscriptie

Henk Vogel

RMA Nederlandse literatuur en cultuur
Universiteit Utrecht

Prof.dr. Els Stronks (eerste begeleider)
Dr. Feike Dietz (tweede begeleider)

FEEST VAN HERINNERING, FEEST VAN HERKENNING

HERINNERING
FEEST
HERKENNING

*Muziek, identiteit en gemeenschapsvorming
op de reformatieherdenking van 1817*

Masterscriptie

Henk Vogel

RMA Nederlandse literatuur en cultuur
Universiteit Utrecht

Prof.dr. Els Stronks (eerste begeleider)
Dr. Feike Dietz (tweede begeleider)

De tekst op het omslag komt uit het eerste lied in Pieter
Adriaan van der Laan, *Gezangen op het feest der*
Kerkhervorming (Amsterdam: W. Brave, 1817).

INHOUD

Voorwoord van dank	9
Inleiding	11
1 Theoretische en methodische reflecties	19
De constructie van identiteit en gemeenschapszin	19
Cultureel erfgoed en culturele herinnering	22
Nationalisme en protestantisme	25
Gemeenschap, identiteit en muziek	27
Methode	29
2 Het derde eeuwfeest der kerkhervorming	31
Bronnen, een globaal beeld	32
3 Tekstuele thematiek	36
Licht en waarheid	38
Strijd, overwinning en vooruitgang	39
Vaderland	42
Denominale verschillen	45
4 Melodieën en contrafactuur	47
Licht en duisternis	48
Strijd en overwinning	49
Broederschap en eenheid	51
Karakterisering van het rooms-katholicisme	51
<i>Wie schön leuchtet der Morgenstern</i>	52
Vaderland	54
Uitvoeringspraktijk	56
5 Identiteit en erfgoed	58
<i>Auto-image</i> en <i>hetero-image</i>	58
Herdenken en herinneren	61
6 Sociaal mechaniek	65
Beurtzangen en muzikale interactie	65
Dichters, componisten en dominees	69
Conclusie en discussie	71
Nabeschouwing	75
Bibliografie	77
Bijlagen	83
1 Bronnenlijst	
2 Trefwoordenlijst	
3 Personenlijst	

VOORWOORD VAN DANK

Na jaren studie in verschillende contreien – die weliswaar alle vruchtbare voedingsbodem bleken voor onderhavig onderzoek – komt het dan toch tot wat men een meesterproef zou kunnen noemen: een scriptie waarmee ik mijn onderzoeksmaster Nederlandse literatuur en cultuur hoop af te ronden. Hoewel immer ontevreden vermoed ik dat deze tekst toch aardig weerspiegelt hoe ik analytisch wil benaderen wat me instrinsiek al bezighoudt. Allerlei interesses (lees: obsessies) komen erin samen: muziek als sociale kracht, religie als sociaal, esthetisch en ritueel fenomeen, en ‘het sociale’ *an sich* als bizarre basis voor menselijk meeleven en misverstand. Ook verschillende vakken uit bachelor en master en mijn muzikale en liturgische activiteiten – in Leens, Groningen, Utrecht of Gent – vinden hier hun weerklank.

Daarom wil ik ieder bedanken die op eender welke wijze dan ook van belang is geweest in die – jawel, jawel – acht jaren. Mijn ouders, familie, vrienden, huisgenoten, studiegenoten, docenten, stage- en scriptiebegeleiders, maar ook de Federatie, de Vinkhuizerboys (wanneer kiezen we een andere naam?), het Heerengenootschap, Lieve allemaal, het Arezzo Consort en de Vrinden. Anna, Annerieke, Arjan, Arne, Birgit, Bouwe, Daan, David, Dieuwke, Dirk-Jan, Egbert, Egbert, Els, Erwin, Feike, Floris, Fred, Frits, Geert, Geert, Guido, Hilde, Ihab, Janneke, Jeljer, Jildou, Johan, Jolien, Jop, Jouk, Kornee, Laurie, Lucie, Luuk, Maarten, Maria, Marjon, Mark, Mathilde, Michiel, Nelline, Niels, Niek, Renée, Rijndert, Rob, Roelof, Saskia, Siebe, Sophieke, Sanctus, Tara, Ton, Tymen Jan, Wijnanda, Wim en zelfs Wiljan – en al die anderen die bij een lijst die dusdanig uit *deszelfs* voegen barst blij zullen zijn juist in het selecte gezelschap gewaardeerden-zonder-naam zich te bevinden, met alle heiligen ons voorgegaan.

...

‘Pas als de ervaring klopt met het cliché van wat een werkelijke ervaring is en we kunnen huizen in de geborgenheid van de taal, ontstaat er zoiets als een gevoel van waarachtigheid, het idee te kloppen, echt te bestaan, werkelijk te zijn,’ schrijft Palmén – en vermoedelijk is dat waar deze scriptie over gaat.

‘Ik drink en rook,’ schrijft ze gelukkig elders – en dat mag ook wel eens genoeg zijn.

INLEIDING

W' ontkwamen haast des vogelvangers net,
Den lozen strik, tot ons bederf gezet;
De strik brak los, en wij zijn vrijgemaakt.
De HEER is ons tot hulp op ons gebed;
Die God, die aard' en hemel heeft gemaakt.¹

Meermaals heeft mijn oma verteld dat bovenstaand psalmvers het eerste lied was dat haar kinderen op de lagere school moesten leren. Naar gereformeerd gebruik werd daar wekelijks een psalmvers ingestudeerd en blijktbaar werd de 124^e psalm, ondanks zijn tekstuele en vooral melodieuze complexiteit, geschikt geacht de jongste schoolkinderen aan te leren. Mijn vader zat op een gereformeerd-vrijgemaakte school en volgens mijn oma was psalm 124 door een kleine tekstwijziging in de derde regel ('vrijgemaakt' in plaats van 'vrij geraakt') geschikt geworden om de eigen gereformeerd-vrijgemaakte identiteit te bezingen. De vrijmaking (1944) lag voor velen nog vers in het geheugen en had zelfs een nieuwe zuil teweeggebracht, met het *Nederlands Dagblad* als landelijke krant, eigen vakbonden, een politieke partij (de GPV), een omroeporganisatie (GOV), studentenverenigingen, een theologische universiteit in Kampen en eigen scholen. Het van jongs af aan laten instuderen van bovenstaande bewerkte psalmtekst moest de nieuwe maar sterke identiteit een bovennatuurlijk aura geven: ook deze kerkscheuring was blijktbaar een door God-de-Schepper voorziene bevrijding geweest. Herinneringen aan recente (kerkelijke) geschiedenis werden ermee in een bijbels-mythologisch en tijdoverstijgend kader geplaatst.

In *Het gereformeerde geheugen* proberen historici George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet religieuze collectieve herinnering op de kaart te zetten in het onderzoek naar herinneringsculturen, specifiek protestantse herinneringsculturen in Nederland tussen 1850 en 2000.² Door verschillende thema's te bespreken die voor protestantse herinneringsculturen in die periode belangrijk waren, willen ze laten zien dat collectieve herinneringen niet enkel 'fungeerden in de context van natiestaten of in de verwerking van oorlogstrauma's, maar dat ze ook – veel meer dan historici tot nu toe hebben aangenomen – belangrijk waren voor *religieuze groepen* in de negentiende en twintigste eeuw.'³ Ze gaan daarbij te werk aan de hand van voornamelijk de theorievorming door Pierre Nora, die het concept *lieux de mémoire* (plaatsen van herinnering) introduceerde ter analyse van de laatmoderne obsessie met het verleden zoals hij die waarnam.⁴ Volgens Nora wordt deze obsessie gekenmerkt door een specifieke omgang van een bepaalde cultuur met een verleden waarin bepaalde *lieux* – fysieke (monumenten, pleinen, gebouwen, etc.) of metaforische (symbolen, instituten, rituelen,

¹ Naar Psalm 124 (berijming 1773).

² Herman Paul, 'Inleiding: een program voor de studie van religieuze herinneringsculturen,' in *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (Amsterdam: Bert Bakker, 2009), 11-12.

³ Paul, 'Inleiding', 11-12. Cursivering in origineel.

⁴ Pierre Nora, *Les Lieux de Mémoire*, 7 delen (Parijs: Gallimard, 1984-92).

personen, etc.) plaatsen – een bijzondere status krijgen toebedeeld met een ‘intentie om te herinneren’.⁵ In *Het gereformeerde geheugen* werken verschillende onderzoekers dergelijke *lieux* uit die in protestants Nederland zijn aangewend om eigen identiteit(en) vorm te geven en van symboliek en mythologie te voorzien. Eigenlijk zijn alle *lieux* die ze bespreken geen fysieke plaatsen, maar personen (bijvoorbeeld Calvijn, Luther, Abraham Kuiper), historische gebeurtenissen en perioden (Synode van Dordrecht, Franse Revolutie, Schoolstrijd), theologische stromingen (het Réveil, verschillende afgescheiden kerken), godsdienstige boeken (Statenvertaling, liedboeken) en gebruiken (kerkzang, ambtsgewaden).

Een belangrijke *lieu* in protestantse herinneringsculturen is volgens Paul en Wallet de Reformatie.⁶ Toen vanaf 1817 een traditie ontstond de Reformatie te herdenken rond 31 oktober (de datum waarop Luther zijn 95 stellingen wereldkundig maakte in 1517) werd deze herdenkingsdag een terugkerend moment waarop de Reformatie kon dienen als symbool voor verschillende zelf toegeschreven identiteitskenmerken. Door voornamelijk preken op deze dagen te bestuderen en in verband te brengen met theologisch-kerkelijke en politieke discussies en ontwikkelingen in de negentiende eeuw hebben Paul en Wallet willen laten zien hoezeer de Reformatie als *lieu* kon fungeren in steeds andere, soms tegengestelde narratieven van eigen groepsidentiteit en –geschiedenis. Grofweg stellen ze dat het derde eeuwfeest van de Reformatie in 1817 vooral het vieren behelsde van burgerlijke vrijheden, verdraagzaamheid en (protestantse) eenheid, waarin voor nationalistische en antikatholieke sentimenten nog weinig plaats was, stellen ze daarnaast dat nationalistische tendensen pas zichtbaarder werden na de Belgische Opstand en een onder protestanten groeiende bewustwording dat de verhouding tussen kerk en staat verder onder spanning kwam te staan (zoals des te duidelijker werd bij de grondwet van 1848), en daarnaast dat antikatholieke sentimenten vooral pas opgeld deden sinds de emancipatie van de katholieken (ook steviger beklonken in de grondwet van 1848 en bestendig bij het herstel van bisdommen in 1853), en ten slotte dat de Reformatie als *lieu* na verschillende protestantse kerkscheuringen pas een bron werd om de eigen (nieuwe) kerkelijke denominatie te legitimeren op theologische gronden.⁷

Paul en Wallet koppelen herdenkingen aan het begin van de negentiende eeuw dus grotendeels los van nationalistische tendensen, maar het onderzoek van Peter van Rooden geeft te denken dat het Nederlandse protestantisme in die periode wel degelijk sterk door nationalistische idealen gekenmerkt werd, al werden die inderdaad anders ingevuld dan later in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁸ Wellicht hebben Paul en Wallet dit politiek-programmatische nationalisme voor

⁵ Pierre Nora, ‘Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire,’ vert. Marc Roudebush, *Representations* 26 (1989), 19.

⁶ Herman Paul en Bart Wallet, ‘Reformatie,’ in *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (Amsterdam: Bert Bakker, 2009), 257-267. Zie ook: Herman Paul en Bart Wallet, ‘A Sun that Lost its Shine: The Reformation in Dutch Protestant Memory Culture, 1817-1917,’ *Church History and Religious Culture* 88 (2008), 35-62.

⁷ Paul en Wallet, ‘A Sun that Lost its Shine,’ 39-45; Paul en Wallet, ‘Reformatie,’ 257-259. Zie ook: Dirk Th. Kuiper, ‘Slotbeschouwing: het gereformeerde geheugen in ontwikkelingsperspectief,’ in *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (Amsterdam: Bert Bakker, 2009), 598-602, 618.

⁸ Peter van Rooden, ‘Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek,’ in *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, red. N.C.F. van Sas (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 201-236.

ogen, dat inderdaad in het begin van de negentiende eeuw nog niet op die manier zich manifesteerde.⁹

Volgens Van Rooden was er echter sprake van andere nationalistische tendensen in het begin van de negentiende eeuw. Hij stelt dat gedurende de achttiende eeuw onder protestanten in Nederland het ideaal was ontstaan dat er onder de Nederlandse bevolking eenheid moest bestaan op grond van morele eensgezindheid.¹⁰ Een nationale gemeenschap moest een morele gemeenschap zijn met gedeelde waarden, overtuigingen en idealen. Daarvoor was, zo stelt hij, wel sprake van een bepaald nationaal besef

Volgens Van Rooden kon deze natie-opvatting mede postvatten door het sinds 1713 jaarlijks georganiseerde ritueel van de bededag. Deze bededagen bestonden voordien al, maar werden gedurende de achttiende eeuw meer en meer ingezet om lokale protestantse kerkgemeenschappen niet alleen te laten bidden voor landelijke politiek, economie en weersomstandigheden (voor een goede oogst), maar ook voor deugdzaamheid onder de Nederlandse bevolking.¹¹ Van Rooden stelt dat in de zeventiende eeuw al 'iedere militaire overwinning of gesloten vrede [werd] beschouwd als onverdiende zegen' en 'iedere natuurramp en nederlaag als verdiende straf', maar het nadrukkelijk aanwijzen van zonden van de bewoners van Nederland als oorzaak kwam volgens hem echt op rond het midden van de achttiende eeuw.¹² Het begrip 'vaderland' was niet langer louter een geografische aanduiding of de beschrijving van de politieke structuur van de Republiek, maar impliceerde meer en meer een 'morele verplichting aan zijn inwoners'.¹³

De biddagen werden uitgeschreven door een politieke (nationaal of gewestelijk) of kerkelijke overheid middels een biddagsbrief, waarin de aanleiding voor de biddag stond uitgewerkt en die voor predikanten veelal als basis diende voor hun preek.¹⁴ Van Rooden stelt dat in de biddagsbrieven altijd de toekomst van het land centraal stond, en dat in die brieven in 'toenemende mate het belang van *persoonlijke* deugd en haar invloed op de publieke zaak' werd beklemtoond.¹⁵ Zo verschoof gedurende de achttiende eeuw – in elk geval wat betreft de bededagen, maar volgens Van Rooden ook daarbuiten – de aandacht van publieke deugd (en publieke zonde) naar een nadruk op persoonlijke, authentieke vroomheid, zodanig dat de 'verbeelding van een landelijke gemeenschap van vromen' steeds meer klemtoon kon krijgen en noodzakelijk werd geacht voor het welvaren der natie.¹⁶

⁹ Van Sas stelt dat tussen het midden van de achttiende eeuw en 1848 het vaderland-begrip steeds verder gepolitiseerd en geïdeologiseerd raakte en na 1848 hét centrale concept werd bij de 'eenwording van Nederland' – het proces waarin natie en staat steeds meer zouden overlappen op zoveel mogelijk aspecten (bijvoorbeeld rechtspraak, onderwijs, taal). Zie: N.C.F. van Sas, 'Het begrip 'vaderland': Ter inleiding,' in *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, red. N.C.F. van Sas (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 6. Zie ook: Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen: Verso, 1994), 76, 83-84.

¹⁰ Van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw', 231-232.

¹¹ Peter van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw', 206, 224-232. Zie ook: Nicolaas Christiaan Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven*, deel 1 (Leiden: 1848), 288.

¹² Peter van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw', 208-209.

¹³ Peter van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw', 209.

¹⁴ Roelof Bisschop, 'Breuke Sions,' in *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (Amsterdam: Bert Bakker, 2009), 474.

¹⁵ Van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw', 224. Mijn cursivering.

¹⁶ Van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw', 225.

Rob van der Laarse deelt deze visie. Ook volgens hem had in Nederland tegen het einde van de achttiende eeuw een verschuiving plaatsgevonden in het vaderlandbegrip: het vaderland werd gelokaliseerd in het innerlijk van haar inwoners, die overeenstemmende moraal en intenties zouden moeten hebben, zoals ook gold dat 'godsdienst' in piëtistische kringen meer en meer in de authentieke geloofsbeleving een plaats kreeg.¹⁷

Zowel Van Rooden als Van der Laarse stellen daarom dat in deze natie-opvatting de aanwezigheid van het katholicisme (en ook het jodendom) in Nederland de totstandkoming van een vrome nationale gemeenschap in de weg stond. Hoewel kerkelijke diversiteit al lange tijd politiek gedoogd werd (tegelijk was registratie – gedoopt zijn – in de Nederduitsch Gereformeerde kerk noodzakelijk om ambtelijk werk te verrichten), werden vanaf het einde van de achttiende eeuw religieuze verschillen als obstakels voor nationale eenheid ervaren. Van Rooden stelt dat het katholicisme bijvoorbeeld niet langer enkel een 'bezoedeling voor de publieke sfeer' betekende, maar ook een 'belemmering voor de religieuze en morele vorming van de Nederlandse burgers'.¹⁸ Van der Laarse neemt daarnaast waar dat, sinds de Bataafse revolutie (1795), protestantse bewindslieden verlichtingsidealen in hun politieke en theologische opvattingen opnamen en daarbij katholieken als een 'vreemd, dweepzuchtig en onverlicht element, als vijanden van de "protestantse natie"' voor begonnen te stellen – zij kwamen (wederom) buiten de culturele natie' te staan.¹⁹

De statuten van de Nederlandsche Hervormde Kerk (de in 1816 door koning Willem I geïniteerde herinrichting – centralisering – van de Nederduitsch gereformeerde kerk) laten ook zien dat (calvinistische) protestanten zich institutioneel verantwoordelijk achten voor de religieuze en morele vorming van de bevolking:

De zorg voor de belangen, zoo van het christendom in het algemeen, als van de hervormde kerk in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering van godsdienstige kennis, de bevordering van christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn.²⁰

De synode waarvanuit bovenstaande statuten uitgegaan waren was dezelfde die ruim een jaar na haar totstandkoming al haar plaatselijke kerken opdracht gaf het derde eeuwfeest van de Reformatie te vieren en andere protestantse kerken uitnodigde daarbij aan te sluiten. De opstellers van de biddagsbrief benadrukten hoezeer de Reformatie voor Nederland 'bijna meer dan voor eenig ander Land' tot voorspoed en vooruitgang geleid had en dat 'elk, die de waarde van het Protestantisme gevoelt' met 'vregde de gelegenheid [zal] ontvangen om een gemeenschappelijk dankoffer den Allerhoogsten voor de ons geschonkene en tot heden toe bewerkte voorregten te brengen.'²¹ Ook

¹⁷ Rob van der Laarse, 'De deugd en het kwaad: liberalisme, conservatisme en de erfenis van de Verlichting,' in *De verzuiling voorbij: godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, red. J.C.H. Blom en J. Talsma (Amsterdam: Het Spinhuis, 2000), 6-9, 13-15.

¹⁸ Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996), 157. Van der Laarse schrijft

¹⁹ Van der Laarse, 7, 10.

²⁰ Artikel 9 van 'Algemeen reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden,' in *Reglementen, vervaardigd door het Algemeen Christelijk Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, en goedgekeurd door Zijne Majesteit den koning* (Den Haag: Johannes Allart, 1816), 8.

²¹ Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven*, deel 2, 643-644. Veel woorden in de biddagsbrieven (in *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven*) zijn afgekort; ik heb ervoor gekozen alle woorden volledig weer te geven.

stelden zij dat in Nederland bij uitstek de Reformatie gevierd zou moeten worden, omdat ze juist daar niet enkel opstand tegen de Rooms-Katholieke kerk had betekend, maar tevens 'de verlossing van een ondragelijk juk', namelijk dat van de Spaanse overheersing.²² Dat in 1817 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden meer katholieke dan protestantse inwoners telde en na 1648 (de Vrede van Münster, het verdrag tussen Spanje en de Republiek waarmee de Tachtigjarige Oorlog tot een einde kwam) de Republiek ongeveer 47% katholieken kende, stond het verbinden van 'Spanje' met de Rooms-Katholieke Kerk tot één externe onderdrukker blijkbaar niet in de weg.²³ Zoals Paul en Wallet al aangeven, werd de Reformatieherdenking van 1817 ingezet om een protestantse internationale oecumene te vieren: kerkscheidingen en landsgrenzen zouden protestanten niet van elkaar moeten vervreemden – maar het lijkt er tevens op dat het Nederlandse deel van die transnationale protestantse gemeenschap verondersteld werd de *gehele* Nederlandse natie en haar geschiedenis te kunnen representeren: op 2 november 1817 werden zowel een kerkelijk verleden als een nationaal (politiek) verleden herdacht en zodanig geconstrueerd.²⁴

Aan de biddagsbrief werd op grote schaal gehoor gegeven: een ware vloedgolf van preken, kinderverhalen, gelegenheidsgedichten, kerkliederen en historische verhandelingen zag het licht in zowel Nederlands Hervormde, als in lutherse, doopsgezinde en remonstrantse kringen. Vóór 1817 waren het in Nederland enkel lutherse minderheden die sporadisch aandacht schonken aan 31 oktober als herdenkingsdag. De herdenking van 1817 was dus daadwerkelijk een novum, in elk geval voor de vele niet-lutheranen en zeker ook qua omvang en impact.²⁵ Volgens Paul en Wallet werd de dag georganiseerd om vrijheid, eendracht en religieuze tolerantie te vieren, maar op grond van mijn liedonderzoek wil ik beargumenteren dat deze waarden selectief werden ingezet: voor tolerantie richting katholieken is in de gezongen kerkmuziek op het derde eeuwfeest bijvoorbeeld weinig plaats.²⁶

Met mijn onderzoek naar liedcultuur in protestantse herinneringsculturen wil ik de observaties van Paul, Wallet, Kuiper en Van Rooden aanvullen en nuanceren. Zoals al blijkt uit de volledige titel bespreekt *Het gereformeerde geheugen* protestantse herinneringsculturen vanaf 1850. Voorafgaande ontwikkelingen zetten de auteurs daarbij veelal in grovere streken uiteen. Mijn onderzoek kan een aanvulling zijn door de herdenking van 1817 nader te onderzoeken en daarbij (deels) ander bronmateriaal te bestuderen: identiteits- en gemeenschapsvorming op en rond deze herdenking met het kerklied als middel in die vorming.²⁷ Ook wil ik onderzoeken in hoeverre de visies van Van

²² Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven*, deel 2, 643.

²³ Jeroen Koch, *Koning Willem I. 1772-1843* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2013), 358; Wiebe Sergsma, 'De godsdienstige verhoudingen tijdens de Vrede van Münster,' in *1648: Vrede van Münster. Feit en verbeelding*, red. Jacques Dane (Zwolle: Waanders, 1998), 101.

In veel liederen en preken voor 2 november 1817 werd deze verbinding nog veel explicieter gemaakt (zie hoofdstuk 2).

²⁴ Paul en Wallet, 'A Sun that Lost its Shine', 40, 61.

²⁵ Paul en Wallet, 'A Sun that Lost its Shine', 38.

²⁶ Paul en Wallet, 'A Sun that Lost its Shine', 39.

²⁷ Verschillende onderzoekers reflecteren op de rol van het lied en gemeenschappelijke zang voor in processen van gemeenschapsvorming, zoals: Judith Butler en Gayatri Chakravorty Spivak, *Who sings the nation-state?* (Calcutta, India: Seagull Books, 2010); Morag Josephine Grant, 'Sung Communities,' in *Musiken: Festschrift für Christian Kaden*, red. Katrin Bicher, Jin-Ah Kim en Jutta Toelle (Berlijn: Ries & Erler, 2011), 81-93; Louis Peter Grijp en Dieuwke van der Poel, 'Introduction,' in *Identity, Intertextuality, and Performance in Early Modern Song Culture*, red. Dieuwke van der Poel, Louis Peter Grijp en Wim van Anrooij (Leiden/Boston: Brill, 2016), 1-39; Cornelis van

Rooden en Van der Laarse in de muziekcultuur rond het derde eeuwfeest terug te vinden zijn: is het bijvoorbeeld zo dat anti-katholieke sentimenten aan de notie 'vaderland' worden verbonden?

De onderzoeksvraag die ik wil beantwoorden luidt:

Welke religieuze en geografische identiteiten en gemeenschappen werden er geconstrueerd in de gezongen kerkmuziek voor de reformatieherdenking van 1817?

Een centrale gedachte voor de formulering van deze vraag is dat in gezongen teksten (in dit geval gezongen kerkmuziek; liederen voor gemeente en/of koor) identiteiten gearticuleerd en gemeenschappen gecreëerd kunnen worden, en dat dat verschillende, soms zelfs tegenstrijdige identiteiten of gemeenschappen tegelijk kunnen zijn; wellicht spreekt uit een bepaalde liedtekst een identificatie met *het* Nederlandse volk, maar worden bepaalde bevolkingsgroepen daarvan tegelijk in dezelfde tekst nadrukkelijk buitengesloten.

Een andere fundamentele gedachte is dat erfgoed, *lieux*, gemeenschap en identiteit als zodanig betekenisvol worden door (herhaalde) *performance*: identiteiten worden voortdurend opnieuw geconstrueerd als gevolg van (sociale) praktijken. Om die reden zal ik zoveel mogelijk vermijden een gezongen discours direct te verbinden aan wat een groep zangers als de eigen identiteit beschouwd. Tegelijk kunnen bepaalde interactieve patronen in gezongen muziek identiteiten creëren. Door patronen in het liedcorpus te herkennen – *waar* wordt *wat* gezongen en *door wie* – die de liederen 'zelf' aanreiken, moet voorkomen worden dat vooronderstelde categorieën ('het koor is elitair, de gemeente lager opgeleid') bijvoorbeeld de analyse beïnvloeden.

Door het geconstrueerde karakter van dergelijke categorieën te benadrukken, wil ik vermijden bijvoorbeeld 'identiteit' als *inherent* aan een bepaalde groep te veronderstellen. Ideeën als 'volkskarakter' zouden dan van onderzoeksobject tot onderzoeksinstrumentarium verheven worden; juist de processen waarmee bepaalde groepen of personen zich (steeds opnieuw) een identiteit toeëigenen staan centraal en identiteiten als 'Nederlands' of 'gereformeerd' zullen dan niet moeten dienen als verklaringen voor bepaalde processen van identiteits- en gemeenschapsvorming, maar als categorieën die evengoed kritisch bevraagd moeten worden.²⁸ In hoofdstuk 1 zal ik hier dieper op ingaan.

Opzettelijk is bij het formuleren van bovenstaande vraag vermeden 'nationale' in plaats van 'geografische' op te nemen, omdat het bijvoorbeeld zou kunnen dat bepaalde herdenkingsdiensten juist een Europese of kosmopolitische gemeenschap voor ogen hebben, of juist sterk een lokale identiteit willen uitdrukken, al bestaat er een wezenlijke kans dat het nationale wel degelijk benadrukt wordt in de liederen. Ook heb ik bewust gekozen voor 'religieuze' in plaats van 'kerkelijke', omdat ook identificaties met het jodendom aan de orde zouden kunnen zijn, of

der Haven, 'Singing the Nation: Imagined Collectivity and the Poetics of Identification in Dutch Political Songs (1780-1800),' *The Modern Language Review* 111/3 (2016): 754-774.

²⁸ Zie ook: Joep Leerssen, 'The poetics and anthropology of national character (1500-2000),' in *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen (Amsterdam/New York: Rodopi, 2007), 74; Joep Leerssen, 'Imagology: History and Method,' in *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen (Amsterdam/New York: Rodopi, 2007), 21.

oecumenische gedachten zo breed worden geformuleerd dat een christelijke gemeenschap (zoals geformuleerd in de liederen) zich niet slechts tot leden van kerken beperkt.²⁹

De term 'kerkmuziek' is gekozen om zowel kerkliederen als cantates in de analyse te kunnen meenemen. Hoewel beide genres qua uitvoering verschilden (gemeentezang versus meer concertante uitvoering), overlappen ze tegelijk: veel cantates bevatten delen die door gehele gemeenschap meegezongen moest worden. Anders dan de term 'kerkmuziek' wellicht doet vermoeden richt mijn onderzoek zich wel degelijk op de gezongen teksten, al besteed ik daarnaast aandacht aan muzikale aspecten, aangezien bijvoorbeeld de keuze voor bepaalde bestaande melodieën voor nieuwe teksten (contrafactuur) veelzeggend kan zijn: bepaalde elementen in een tekst kunnen door een gekozen melodie versterkt of ondermijnd worden. Er is helaas weinig bekend over de daadwerkelijke uitvoering van de muziek tijdens de herdenkingsdiensten. Wat dat aangaat zal ik me moeten beroepen op algemenere studies over protestantse muziekculturen in de negentiende eeuw.

Om de onderzoeksvraag adequaat te kunnen beantwoorden, wil ik in aansluiting bij Harinck, Paul en Wallet uitgaan van verschillende *lieux*, zoals die in en rond de liederen naar voren komen, ingaan op het fenomeen 'herdenking' als *performance*, en reflecteren op identiteits- en gemeenschapsvormende mechanismen waarin de liederen op de Reformatie-herdenkingen een rol kunnen hebben gespeeld. In hoofdstuk 1 zal ik dieper ingaan en reflecteren op theorievorming over identiteits- en gemeenschapsvorming, liedcultuur, cultureel geheugen en *performance*. Daaruit vloeit de methode voor mijn onderzoek voort, die er in het kort uit bestaat dat ik alle bronnen met liederen en cantates onderzoek en analyseer op bovengenoemde aspecten, mijn resultaten kwantitatief inzichtelijk maak en illustreer met voor bepaalde tendensen typische voorbeelden en opvallende uitzonderingen.

Mijn onderzoek richt zich op alle tijdens Reformatieherdenkingen (1817-1867) gezongen liederen en cantates. Aandacht gaat daarbij uit naar tekstuele en muzikale aspecten van zowel nieuwe als bestaande liederen en cantates, de relatie tekst-muziek en contextuele informatie waarin over specifiek die kerkmuziek wordt gesproken. Tekstuele aspecten zijn bijvoorbeeld dominante metaforen, literaire tropen en verwijzingen naar andere bronnen, literaire tradities of liederen (intertekstualiteit) en worden besproken in hoofdstuk 3 en 5. Muzikale aspecten zijn bijvoorbeeld de keuze voor en populariteit bepaalde (typen) melodieën (vooral wanneer het, zoals in bijna alle gevallen, contrafacten zijn) en de intertekstuele connotaties waarmee deze melodieën omgeven (geweest) kunnen zijn via tradities van contrafactuur. In sommige gevallen lijken bepaalde melodieën gekozen te zijn om de tekstuele inhoud van een nieuw lied te onderstrepen, middels genoemde connotaties of het karakter van een melodie zelf (langzame hymnes, marsliederen, etc.). Dit zal in hoofdstuk 4 aan de orde komen. Wat betreft contextuele informatie kan het gaan om voorwoorden of verklaringen bij de liedteksten, waarin tekst, melodie of zangpraktijk toegelicht worden. Uitvoeringspraktijk die gaat over algemenere muzikale praxis (zingtrant, muzikale begeleiding) wordt in hoofdstuk 4 besproken en de functie van de liederen in de context van een herdenking komt in hoofdstuk 5 aan de orde. In hoofdstuk 6 zal het gaan over muzikaal-interactieve aspecten: rolpatronen zoals die zich voordoen in beurtzangen en cantates.

²⁹ Het protestantisme in Nederland kent een lange traditie van identificaties met Israël en het (oudtestamentische) jodendom. Zie bijvoorbeeld: Cornelis Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht: P.J. van den Tol, 1983).

In hoofdstuk 6 zal ik daarnaast (kort) ingaan op de achtergronden van actoren rond de herdenkingsdiensten: de sociaal-culturele achtergronden van auteurs kunnen inzicht geven in hun opvattingen over bijvoorbeeld geloof of 'vaderland'. Uiteraard is ook daar voorzichtigheid geboden: contextuele informatie van een auteur kan niet louter als verklaring voor elementen in de onderzochte kerkmuziek dienen, maar moet evengoed beschouwd worden als wederom een weerslag van een reeks handelingen rond het brandpunt van wat zich uitgeeft als persoon. Andere uitgaven van een auteur (verschillende dichters gaven bijvoorbeeld ook 'vaderlandse gezangen' uit) wijzen er bijvoorbeeld niet direct op dat het begrip 'vaderland' in een van hun teksten voor de reformatieherdenking hetzelfde betekent als in hun vaderlandse gezangen elders, maar geven wel weer dat betreffende auteur op enige wijze – bijvoorbeeld meer dan andere auteurs – begaan zijn met wat zij 'vaderland' plachten te noemen.

1

THEORETISCHE EN METHODISCHE REFLECTIES

*groups act out their cultural identity through performance*³⁰

Om tot een zinvolle beantwoording op de in de inleiding verwoorde onderzoeksvraag te komen, is het noodzakelijk eerst diepgaander te bespreken hoe ik verschillende aspecten uit de vraag afzonderlijk wil bestuderen. Mijn theorie en methode vormt een synthese van verschillende onderzoeksdisciplines, maar is uiteindelijk voornamelijk letterkundig van aard.

DE CONSTRUCTIE VAN IDENTITEIT EN GEMEENSCHAPSZIN

In deze disciplines, en in de cultuurwetenschappen in het algemeen, is de laatste decennia een grote nadruk komen te liggen op het geconstrueerde karakter van categorieën die voorheen onderzoeksobjecten bepaalden en –methoden kleurden. Niet alleen categorieën als ras of gender, maar ook identiteit, cultuur, gemeenschap, natie of religie worden tegenwoordig vaak beschouwd als sociaal geconstrueerde categorieën die daarmee veranderlijker en vloeibaarder worden geacht dan in bijvoorbeeld structuralistische theorievorming vaak het geval was.³¹ Poststructuralistische benaderingen worden dan ook gekenmerkt door een afwijzende houding tegenover het gebruik van dergelijke categorieën (ras, gender, natie, religie, etc.) als verklarende modellen voor culturele fenomenen en voorstaan een kritische houding tegenover deze categorieën: centraal komt dan bijvoorbeeld te staan hoe ze in particuliere contexten (telkens opnieuw) gearticuleerd worden en effectief worden gemaakt in sociale interacties.

Invloedrijk is bijvoorbeeld het denken van Bruno Latour wanneer het gaat over het sociale: in *Reassembling the Social* stelt hij dat bij het academisch (sociologisch) spreken over collectieven of gemeenschappen deze slechts afgeleid mogen worden van relaties zoals die (herhaaldelijk) tot stand komen tussen zowel menselijke als niet-menselijke actoren – door voortdurend betekenisgevende relaties aan te gaan construeren zij een ‘sociale ruimte’ waarin een consensus over gemeenschappelijkheid kan ontstaan.³² Volgens Latour schiet de bestudering van sociale processen tekort in het begrijpen van de complexiteit van het sociale (*the social*) wanneer zij er essentialistische ideeën of uitgangspunten over sociale categorieën en actoren op na houdt. In plaats daarvan moeten

³⁰ Grijp en Van der Poel, 31 (naar Simon Frith, ‘Music & Identity,’ in *Questions of Cultural Identity*, red. Stuart Hall en Paul du Gay (Londen: Sage Publications, 1996), 111).

³¹ Zie: Kwame Anthony Appiah, ‘Race,’ in *Critical Terms for Literary Study*, red. Frank Lentricchia en Thomas McLaughlin (Chicago: University of Chicago Press, 1995), 276-278; Myra Jehlen, ‘Gender,’ in *Critical Terms for Literary Study*, red. Frank Lentricchia en Thomas McLaughlin (Chicago: University of Chicago Press, 1995), 264; Leerssen, ‘The poetics and anthropology of national character’, 74; Talal Assad, *Formations of the Secular. Christianity, Islam, Modernity. Cultural Memory in the Present* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 22-23; Manuel A. Vásquez, *More than belief. A materialist theory of religion* (New York: Oxford University Press, 2011), 9-10, 13; Jeffers Engelhardt, ‘Music, Sound, and Religion,’ in *The Cultural Study of Music*, red. Martin Clayton, Trevor Herbert en Richard Middleton (New York: Routledge, 2012), 300-301.

³² Bruno Latour, *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 24-25, 31-34.

deze categorieën *zelf* kritisch heroverwogen worden als voortkomend uit kleinere, herhaalde processen zoals door actoren onderling tot stand gebracht.

Musicoloog Georgina Born past deze zienswijze toe op het bestuderen van muzikale praktijken als interactieve activiteit, waarin sociale relaties geconstrueerd, vernieuwd en gemediatiseerd worden. Volgens haar zijn er globaal vier niveaus – die elkaar onderling beïnvloeden en kunnen overlappen – waarin die sociale processen zichtbaar zijn. Allereerst beschrijft ze hoe bij een muzikale uitvoering al bepaalde sociale verhoudingen tot stand komen en effectief worden gemaakt: binnen ensembles, tussen verschillende musicerende actoren onderling en andere actoren (zoals het publiek) komen sociale relaties tot stand die een ‘microsocialiteit’ constitueren die, mede door herhaling van deze interactie, ook buiten een specifieke muzikale uitvoering effectief kan blijven.³³ Wanneer dat gebeurt, spreekt Born van een tweede niveau, waarbij ze refereert aan Benedict Andersons *imagined communities*:

music has the powers to animate imagined communities, aggregating its listeners into virtual collectivities or publics based on musical and other identifications, collectivities that may be more or less heterogeneous.³⁴

Een derde niveau onderscheidt Born op het vlak van de vorming van sociale identiteiten: rond muzikale uitvoeringen kunnen sociale identiteiten (klasse, ras, gender, sekse, etc.) die wellicht al bestonden evenwel bestendig, gemanipuleerd of bestreden worden.³⁵ Hoewel het tweede en derde niveau verwant lijken, verschillen ze volgens Born in hun ontstaanswijze: in het tweede (en ook in het eerste) niveau gaat het om gemeenschaps- en identiteitsvorming die voortkomt uit muzikale uitvoeringen (fans van een bepaalde artiest bijvoorbeeld, die op basis van hun *fandom* menen gemeenschappelijke idealen met anderen in hun *imagined community* van fans te hebben), terwijl het derde niveau gaat om reeds bestaande sociale categorieën, die vaak al bestaan (door oudere tradities van identificatie en in- en uitsluiting) en veelal als context voor nieuwe muzikale performances fungeren.³⁶ Dat laatste geldt het meest voor het vierde niveau dat Born onderscheidt: institutionele contexten waarin muzikale performances tot stand komen of door mogelijk worden gemaakt, op welke manier dan ook (productie, reproductie, financiële steun of subsidiëring, toelating tot culturele centra, etc.).³⁷

Deze weliswaar fluïde categorisering zal van nut zijn voor het bestuderen van de reformatieherdenkingen in de 19^e eeuw, omdat enerzijds voorkomen moet worden bepaalde specifieke vieringen op voorhand op een bepaalde manier te interpreteren omdat ze bijvoorbeeld in een specifiek kerkgenootschap plaatsvonden (waar Latour immers voor waarschuwt), maar anderzijds bepaalde tendensen in het corpus (bepaalde terugkerende thema’s bijvoorbeeld) tegelijkertijd samen kunnen vallen met institutionele grenzen en heersende opvattingen in een bepaald instituut (bijvoorbeeld een kerkgenootschap) vervolgens wel degelijk die tendensen kunnen contextualiseren en meer betekenis kunnen geven. Mijn doel is echter te beginnen bij de tendensen

³³ Georgina Born, ‘Music and the Social,’ in *The Cultural Study of Music. A Critical Introduction*, red. Martin Clayton, Trevor Herbert en Richard Middleton (New York: Routledge, 2012), 266.

³⁴ Born, 266.

³⁵ Born, 266.

³⁶ Born, 267.

³⁷ Born, 266-267.

die tekstueel en muzikaal in het corpus van liederen aan te treffen zijn en ze vervolgens pas te plaatsen in heersende discoursen in, bijvoorbeeld, institutionele contexten als kerkgenootschappen.

Daarmee wil ik aansluiten bij een benadering voor de bestudering van gemeenschappen zoals voorgesteld door religieantropoloog Birgit Meyer. Meyer, die zich net als Born ook laat inspireren door Latours *Reassembling the Social*, bouwt evenzo voort op Andersons notie *imagined communities*, maar benadrukt dat gemeenschappen geen reeds bestaande entiteiten zijn (volgens haar suggereert de term *community* dat), maar sociale formaties die telkens tot stand komen door circulatie en gebruik van bepaalde culturele vormen en nooit 'af' zijn.³⁸ Ook vervangt ze *imagined* door *aesthetic* om tot het concept *aesthetic formations* te komen, waarmee ze religieuze praktijken probeert te begrijpen als processen van gemeenschapsvorming middels esthetische (dat wil zeggen lichamelijke, alle zintuigen omvattende) ervaring en interactie.³⁹ Hoewel Meyer haar concept vooral inzet om hedendaagse praktijken antropologisch (etnografisch) te bestuderen en mijn onderzoek zich tot voornamelijk tekstuele bronnen moet beperken, is het toch bruikbaar om het aspect van daadwerkelijke collectieve ritualiteit van reformatieherdenkingen in het oog te blijven houden.

Toch reflecteerde Benedict Anderson wel op de esthetische rol van het lied voor het ontstaan en de effectiviteit van *imagined communities*:

Take national anthems, for example, sung on national holidays. No matter how banal the words and mediocre the tunes, there is in this singing an experience of simultaneity. At precisely such moments, people wholly unknown to each other utter the same verses to the same melody. The image: unisonance. Singing the Marseillaise, Waltzing Matilda, and Indonesia Raya provide occasions for unisonality, for the echoed physical realization of the imagined community. (So does listening to [and maybe silently chiming in with] the recitation of ceremonial poetry, such as sections of *The book of Common Prayer*.) How selfless this unisonance feels! If we are aware that others are singing these songs precisely when and as we are, we have no idea who they may be, or even where, out of earshot, they are singing. Nothing connects us all but imagined sound.⁴⁰

Wel benadrukt Anderson vooral het *imaginaire* van samenzang: via de inbeelding dat anderen dezelfde tekst en muziek ten gehore brengen, ontstaat bij de individuele zangers een gevoel van gemeenschappelijkheid – zonder elkaar te kennen (en geografisch soms juist ver van elkaar verwijderd te zijn), beelden de individuele zangers zich in dat overal hetzelfde geluid klinkt – *nothing connects us all but imagined sound*. Volgens musicoloog Morag Josephine Grant is deze opvatting echter te abstract. Zij betoogt dat Anderson teveel aandacht heeft voor enerzijds de eenduidigheid die voort zou komen uit de wijde verspreiding van gemeenschapsvormende teksten (zoals liedboeken) en anderzijds de abstracte *imagined community* in de hoofden van de individuele zangers. Grant benadrukt dat voor die zangers niet per definitie dezelfde *imagined community* beleven en dat, hoewel de verspreiding van liedboeken en –teksten inderdaad een grote rol speelt, de liederen juist effectief

³⁸ Birgit Meyer, 'Introduction: From Imagined Communities to Aesthetic Formations. Religious Mediations, Sensational Forms, and Styles of Binding,' in *Aesthetic Formations: Media, Religion, and the Senses*, red. Birgit Meyer (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 4, noot 25.

³⁹ Meyer, 5-7.

⁴⁰ Anderson, 145.

werden doordat ze herhaaldelijk *gezongen* werden in plaats van enkel herhaaldelijk gedrukt en verspreid.⁴¹

Zowel Meyer als Grant willen in het bestuderen van *community* dus verder gaan dan (de verbreidheid van een) discoursen en benadrukken dat een discours pas betekenisvol voor een collectief wordt als het (herhaaldelijk) in de mond genomen of anderszins ervaarbaar wordt.

Wat dat betreft vertoont mijn benadering overeenkomsten met de wijze waarop Ann Rigney een grootschalig herdenkingsmoment van de Schotse dichter Robert Burns in 1859 (honderd jaar na zijn geboorte) bestudeert.⁴² Ze benadrukt hoe die herdenking vanwege haar grote geografische spreiding en tegelijk overal vergelijkbare vormgeving en timing niet enkel *imagined* maar ook *embodied communities* kon doen ontstaan: herinneringen aan een dichter werden niet enkel ingezet om grote collectieven zich een gemeenschap te laten inbeelden, maar daadwerkelijk fysiek op gelijkvormige wijze die herinneringen te belichamen.⁴³ Verder stelt ze dat Andersons invloedrijke notie van *imagined communities* aspecten van lichamelijke voor het vormen van gemeenschappelijkheid als bijkomstigheid suggereert, terwijl volgens haar vele negentiende-eeuwse herdenkingen juist ook gericht waren op het collectief lichamenlijk beleven van evenwel geconstrueerde identiteiten:

celebrating Burns was not just an exercise in conviviality, but also a way of performing affiliations within the framework both of local, embodied communities and large-scale imagined ones, formed variously along national, diasporic, imperial, linguistic, and ideological lines.⁴⁴

Hoewel mijn onderzoek zich voornamelijk richt op tekstuele en muzikale aspecten zoals die in liedbronnen 'zelf' zijn aan te treffen, is het belangrijk te beseffen dat deze bronnen veelal primair bedoeld waren als gebruiksteksten in de context van daadwerkelijke herdenkingen. Gegevens over deze herdenkingen als collectieve praktijken en over de populariteit van bepaalde liederen of typen herdenkingen kunnen informatie verschaffen over hoe de door dichters, organisatoren of dominees gewenste lichamelijke van een gemeenschap: hoe belangrijk werd het bijvoorbeeld gevonden dat er collectief werd gezongen of men 'slechts' zou luisteren naar een koor en is bijvoorbeeld zelfs na te gaan welke samenbindende kracht men toekende aan samenzang of andere collectieve rituelen?

CULTUREEL ERFGOED EN CULTURELE HERINNERING

Volgens Rigney kunnen herdenkingen als sterke katalysators of bevestigingen van gedeelde identiteiten fungeren. In de act van het collectief herdenken wordt namelijk een collectief gedeeld verleden verondersteld dat relevant en betekenisvol wordt gemaakt voor de veronderstelde en geconstrueerde gemeenschap in het heden van de herdenking.⁴⁵ Ook erfgoedwetenschapper Laurajane Smith benadrukt deze effecten van collectief herdenken:

⁴¹ Grant, 82, 91.

⁴² Zie: Ann Rigney, 'Embodied Communities: Commemorating Robert Burns, 1859,' *Representations* 115 (2011): 71-101.

⁴³ Rigney, 'Embodied Communities', 76-78.

⁴⁴ Rigney, 'Embodied Communities', 93.

⁴⁵ Ann Rigney, 'Memory,' in *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen (Amsterdam/New York: Rodopi, 2007), 360.

the doing of commemorative events or performances engenders strong emotions as collective memories and identities are either maintained and transmitted to younger generations or contested and remade.⁴⁶

Zij stelt dat het creëren van een gemeenschappelijk verleden of geheugen een proces van canonisering, van selectie (onthouden) en vergeten is.⁴⁷ In dergelijke processen van omgang met verledens worden bepaalde gebeurtenissen, personen of plaatsen kenmerkend geacht voor een veronderstelde collectieve identiteit en in een mythologisch kader geplaatst waarin ze als centrale actoren in de ontstaansgeschiedenis van dit collectief worden voorgesteld.⁴⁸

Zowel Rigney als Smith verhouden zich met hun denken over erfgoed en herinnerings-culturen sterk tot de *lieux de mémoire* zoals Pierre Nora daarover schreef.⁴⁹ Nora nam een sterke, nationalistische (Franse) neiging om een nationaal verleden te construeren, herinneren en vereren waar en stelde dat deze neiging voortkwam uit een verlangen collectieve (nationale) identiteit als onveranderlijk element in een mythologisch of zelfs heilig, de (eigen) tijd overstijgend kader te plaatsen.⁵⁰ Hij maakte daarom een onderscheid tussen (academische) geschiedschrijving en processen van collectieve of culturele herinnering: hoewel ook geschiedschrijving onontkoombaar met de selectie en ordening van historische gegevens te maken heeft, heeft herinnering (middels erfgoed) zich daadwerkelijk ten doel gesteld 'de geschiedenis' (zoals die relevant wordt geacht voor een collectieve identiteit) te formuleren en in ere te houden, 'with the intention to remember' – bijvoorbeeld voor volgende generaties, zoals Smith hierboven stelde.⁵¹ Volgens Nora en Smith heeft erfgoed de functie een verleden als coherent en tijdloos voor te stellen, conform een groepsidentiteit die evenzo coherent en tijdloos wordt geacht.⁵²

Dergelijke mythologiserings van het verleden zijn veel onderzocht in het kader van de constructie van collectieve, meestal nationale, identiteiten. Invloedrijk is bijvoorbeeld de notie *invented tradition* van historicus Eric Hobsbawm en Terence Ranger geweest, waarmee ze doelden op

⁴⁶ Laurajane Smith, *Uses of Heritage* (New York: Routledge, 2006), 69.

⁴⁷ Smith, 58.

⁴⁸ Smith, 52. Manfred Beller noemt het creëren van een mythe zelfs 'the founding act of a community's self-image.' Zie: Manfred Beller, 'Myth,' in *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen, (Amsterdam/New York: Rodopi, 2007), 373.

⁴⁹ Nora, *Les Lieux de Mémoire*. Zie bijvoorbeeld: Rigney, 'Embodied Communities', 76-77; 'Memory', 360-31; Smith, 60.

⁵⁰ Nora, 'Between Memory and History', 9-11, 16. Volgens Nora is deze omgang met *lieux de mémoires* specifiek Frans, omdat daar de Franse Revolutie een zodanig ingrijpende omwenteling behelsde, dat latere generaties zich daartoe blijvend moesten verhouden. Ondertussen is zijn concept toepasbaar gebleken op vele herinneringsculturen buiten Frankrijk. Paul noemt bijvoorbeeld het onderzoek van Etienne François, Hagen Schulze, Niek van Sas en Jo Tollebeek. Zie: Paul, 'Inleiding', 12-13, noot 4.

⁵¹ Nora, 'Between Memory and History', 19; Smith, 69.

⁵² Smith, 60. Zie ook: David Lowenthal, 'Fabricating Heritage,' *History and Memory* 10, nr. 1 (1998), 6-12; Sharon Macdonald, 'Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical Consciousness in Nuremberg,' *International Journal of Heritage Studies* 12, nr. 1 (2006), 11; Joep Leerssen, 'Identity/alterity/hybridity,' in *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen (Amsterdam/New York: Rodopi, 2007), 336.

a set of practices, normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual or symbolic nature, which seek to inculcate certain values and norms of behaviour by repetition, which automatically implies continuity with the past.⁵³

Hobsbawm situeert, net als Benedict Anderson, een grote opleving van deze praktijken tijdens en na de Franse Revolutie: deze revolutie, complex en ingrijpend tegelijkertijd, werd al snel een groot thema in wat Anderson 'the accumulating memory of print' noemt.⁵⁴ Ook de invloed van de Industriële Revolutie wordt vaak genoemd: beide revoluties brachten volgens denkers als Hobsbawm, Reinhart Koselleck en Anthony Giddens bij burgers in West-Europa een levensgevoel teweeg waarin een versnelling van het verglijden van de tijd en een groot verschil tussen heden en verleden ervaren werden.⁵⁵ Dit historisme – het nieuwe besef van een steeds veranderende wereld en het gesitueerd zijn in een specifiek tijdsgewricht – zou ervoor gezorgd hebben dat in verschillende (nieuwe) natiestaten van na de Franse Revolutie een drang ontstond de 'nationale gemeenschap' van oude papieren te voorzien door haar te verbinden aan veelal glorieuze verledens, een drang die ook zichtbaar werd op beleidsniveau van staatsoverheden van de moderne, centraliserende staten van na de Franse Revolutie.⁵⁶

Volgens Herman Paul is er in gereformeerde herinneringsculturen in dezelfde periode een vergelijkbare omgang met het verleden waar te nemen: vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw onderscheidde protestantse groeperingen – soms langs de lijnen van (nieuwe) kerkelijke denominaties, soms gegroepeerd naar 'richting' (zoals gereformeerd, confessioneel, modern of ethisch) – zich van elkaar door weliswaar dezelfde symbolen en begrippen (*lieux*) verschillend te interpreteren ter legitimering van eigen identiteit en gedachtegoed.⁵⁷ In *Het gereformeerde geheugen* wordt beschreven welke *lieux* voor deze groeperingen van belang waren, hoe ze werden ingezet om de eigen identiteit te versterken, wie belangrijke actoren in dat proces waren en welke socio-culturele ontwikkelingen daarop van invloed waren. In verschillende van de bijdragen wordt benadrukt dat het gereformeerde protestantisme in Nederland aan het begin van de negentiende eeuw gericht was op protestantse of christelijke eenheid, niet sterk anti-katholiek of nationalistisch was, terwijl daar in de tweede helft van de eeuw verandering in kwam: kerkscheuringen zetten de protestantse eenheid onder druk, emancipatie van katholieken (sinds de vrijheid van godsdienst in 1848 en het herstel van

⁵³ Eric Hobsbawm en Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 1.

⁵⁴ Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution. Europe 1789-1848* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1962), 80; Anderson, 80.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: Reinhart Koselleck, "'Erfahrungsraum" und "Erwartungshorizont" – zwei historische Kategorien,' in *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, red. Reinhart Koselleck (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979), 349-375; Anthony Giddens, *The constitution of society. Outline of the theory of structuration* (Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1984), xxviii.

⁵⁶ Paul, 'Inleiding', 16-17; Leerssen, 'Identity/alterity/hybridity', 336; Joep Leerssen, 'Nationalism,' in *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen (Amsterdam/New York: Rodopi, 2007), 384-385. Volgens Piet Blaas ontwikkelde zich in diezelfde periode (1780-1840) een nieuwe academische geschiedschrijving die niet langer 'humanistisch, antiquarisch en polyhistorisch' (gericht op meer encyclopedisch verzamelen van zoveel mogelijk historische gegevens) maar een 'meer gestructureerde vorm van Verlichtings-geschiedschrijving was (gericht op het construeren van een samenhangend verloop vanuit een specifiek, veelal 'vaderlands' perspectief) – zie: P.B.M. Blaas, 'Het karakter van het vaderland. Vaderlandsche geschiedenis tussen Wagenaar en Fruin, 1780-1840,' in *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, red. N.C.F. van Sas (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 365-372.

⁵⁷ Paul, 'Inleiding', 17-19.

bisdommen in 1853) leidde tot protestantse angst voor katholieke politieke dominantie en protestants-nationalistische herinneringscultuur kwam pas na 1830 tot bloei.⁵⁸

NATIONALISME EN PROTESTANTISME

Hoewel Paul niet ontkent dat er in het Nederlandse protestantisme aan het begin van de negentiende eeuw nationalistische of anti-katholieke tendensen aanwezig waren, stelt hij toch dat deze werden overschaduwd door een 'eenheidsgedachte' van protestanten in verschillende landen en de wil om ook katholieken in de nationale gemeenschap toe te laten.⁵⁹ Zoals ik in de inleiding al schreef contrasteert deze stellingname met de opvattingen van Peter van Rooden, en ook Rob van der Laarse stelt dat op het derde eeuwfeest van de Reformatie (1817) Verlichtingsidealen veelvuldig aan een Nederlandse, 'vrije' volksaard werden gekoppeld.⁶⁰ Ook Paul en Wallet nemen bijvoorbeeld religieuze tolerantie als Verlichtingsideaal waar bij de herdenking in 1817, maar koppelen dat juist niet aan nationalisme en daarentegen aan een religieuze en burgerlijke gerichtheid op eenheid en verdraagzaamheid.⁶¹ Volgens Peter van Rooden hoorden deze waarden echter bij een protestants beeld op de vorming van een nationale gemeenschap aan het begin van de negentiende eeuw: daarin domineerde inderdaad een discours waarin aan tolerantie en eenheid grote waarde werd gehecht, maar vervulling van deze idealen tegelijkertijd pas mogelijk werd geacht als alle leden van een nationale gemeenschap zo identiek mogelijk moreel gedisponeerd zouden zijn door dezelfde religie (niet-katholiek christendom) overtuigd aan te hangen.⁶²

Mijn onderzoek wil tonen welk beeld de kerkmuziek tijdens reformatieherdenkingen geeft van de bezongen eigen gemeenschap en wanneer, en in hoeverre deze eigen gemeenschap en haar identiteit(en) nationaal, lokaal, transnationaal, kerkelijk-institutioneel of in de harten van de oprechte vromen gesitueerd worden.

Voor het articuleren van een eigen identiteit wordt eigenlijk altijd een contrast met de identiteiten van een of verschillende 'Anderen' gezocht, stelt socioloog Tony Blackshaw, die vervolgens schrijft dat, zeker in het geval van religieus rivaliserende groepen, dergelijke groepen zich niet alleen van elkaar distantiëren, maar ook bestaan bij de gratie van het bestaan van andere gemeenschappen en de

⁵⁸ Zie: Paul en Wallet, 'Reformatie', 257-261; Van Zuthem, 187-189; Frits Broeyer 'Protestantse natie,' in *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (Amsterdam: Bert Bakker, 2009), 351-354; Bisschop, 475-479; G.J. Schutte, 'Afscheiding,' in *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet (Amsterdam: Bert Bakker, 2009), 494-495, Kuiper, 597-606. Zie ook: Paul en Wallet, 'A Sun that Lost its Shine', 45-51.

⁵⁹ Paul, 'Inleiding', 17; Paul en Wallet, 'Reformatie', 258.

⁶⁰ Van der Laarse, 9.

⁶¹ Paul en Wallet, 'A Sun that Lost its Shine', 39. Zij geven als uitzondering de kerkhistoricus en dominee Annaeus Ypey, die daadwerkelijk de Reformatieherdenking in een nationaal kader plaatste door Erasmus als grote reformator te portretteren, religieuze tolerantie en gematigdheid als vanouds Nederlandse waarden af te schilderen en religie in het innerlijk van de Nederlandse burgers te situeren. Zie: Paul en Wallet, 'A Sun that Lost its Shine', 44.

⁶² Van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw', 231-236. Overigens vermijdt Van Rooden, in tegenstelling tot Van der Laarse, Paul en Wallet, de term 'Verlichting' nadrukkelijk, omdat die van oorsprong een intellectuele stroming of partij aanduidt ('doorgaans gebaseerd op een wijsgerig standpunt inzake de aard van legitieme kennisverwerving') en aan betekenis inboet wanneer hij te gemakkelijk op andere domeinen wordt toegepast – zie: Van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw', 232-233.

assumptie dat leden van een (geloofs)-gemeenschap met hun lidmaatschap direct uitgesloten zijn van lidmaatschap bij een andere (geloofs)gemeenschap:⁶³

In the realm of faith rivalry the other is not merely represented as Other, but two opposing faiths polarize and become each other's Other: Protestant as anti-Catholic and Catholic as anti-Protestant, Jew as anti-Muslim and Muslim as anti-Jew. (...) Each member of a faith is required to be a member of that faith exclusively, which means a member of a single community defined by the exclusion of others.⁶⁴

Het afgrenzen van een eigen gemeenschap behelst direct de exclusie van personen of groepen die op enige wijze niet passen bij het beeld dat binnen de gemeenschap heerst over de gemeenschap zelf en haar leden. Musicoloog Richard Middleton spreekt daarom over een *structure of exception*:

on the one hand, the People constituting itself as an excluding (i.e. would-be sovereign) power, on the other, a "people" as, precisely, the excluded; a "we" and a "they" in whose reciprocal embrace exception functions as the condition of totality.⁶⁵

De assumptie van wederzijdse uitsluiting kan in een groep dienen als basis voor de articulatie van een eigen groepsidentiteit tegenover andere groepsidentiteiten, waarbij, zoals bij Nora, Smith en Hobsbawm bijvoorbeeld al te lezen was, collectieven zich vaak beijveren in het mythologiseren van 'eigen' en 'andere' identiteiten en verledens. In de imagologie wordt de uitwerking van dit mechanisme onderzocht door in bronnen uit veelal artistieke en literaire tradities gemeenplaatsen, clichés, stereotypen, versteende metaforen en narratieven te traceren en te interpreteren als deel van semiotische systemen van zelfbeeld (*auto-image*) en beeld van de Ander (*hetero-image*).⁶⁶

In het geval van protestantse herinneringsculturen waarin nationalisme wellicht ook een rol speelde, zouden dergelijke Anderen de rooms-katholieken kunnen zijn, maar ook Belgen, Fransen, joden of 'verkeerde' protestanten. Door in de liedteksten van reformatie-herdenkingen weergaven van *auto-images*, *hetero-images* en hun onderlinge verband in kaart te brengen, kan duidelijk worden hoe van de groep zangers verwacht wordt dat zij zich conformeren naar (*imagined*) *communities* of groepsidentiteiten.⁶⁷ Het is daarbij belangrijk rekening te blijven houden met mogelijke, of waarschijnlijke, pluriforme identiteiten en verschillende Anderen die voor een collectief tegelijk relevant worden gemaakt; personen en groepen kunnen tegelijkertijd verschillende identiteiten en Anderen construeren en daartussen schakelen:

Identity is expressed through relationships to different groups of people; it is contingent on context; it changes through time. It is easiest to conceptualize and construct (and discuss

⁶³ Tony Blackshaw, 'Community,' in *Vocabulary for the Study of Religion*, red. Robert A. Segal en Kocku Von Stuckrad (Leiden: Brill, 2016), [online bron, geen paginering].

⁶⁴ Blackshaw, [geen paginering].

⁶⁵ Richard Middleton, 'Locating the People: Music and the Popular,' in *The Cultural Study of Music. A Critical Introduction*, red. Martin Clayton, Trevor Herbert en Richard Middleton, (New York: Routledge, 2012), 278.

⁶⁶ Manfred Beller, 'Perception, image, imagology,' in *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters* (Amsterdam/New York: Rodopi, 2007), 7-9; Leerssen, 'Imagology', 27-30.

⁶⁷ Butler noemt dit de transformatie van *I* naar (*the singing*) *we*, waarbij bij het bestuderen van collectieve zang (zoals bij een nationaal volkslied) altijd de vraag gesteld moet worden wie mag deelnemen in die transformatie en wie daarvan is uitgesloten – zie Butler en Spivak, 56-58. Zie ook: Van der Haven, 756; Leerssen, 'Identity/alterity/hybridity', 341.

analytically) in the binary terms of 'self/other', but the fact is that most of us contain many such constructed identities, which come to the fore as occasion demands.⁶⁸

Praktijken van collectieve zang kunnen krachtig bijdragen aan groepsgevoelens en de constructie en bestendiging van groepsidentiteiten, en vanaf het eind van de achttiende eeuw werd samenzang dan ook bewust daartoe als instrument ingezet, stelt Kornee van der Haven:

the experiences related to the act of singing songs together can readily shape new social identities which were previously non-existent but become 'real' and 'felt' in the act of singing, which then becomes an instrument of social and emotional bonding. (...) The act of singing was an important instrument deployed by bourgeois revolutionaries to stimulate feelings of collectivity and national belonging among citizens.⁶⁹

GEMEENSCHAP, IDENTITEIT EN MUZIEK

Wat dat betreft biedt samenzang tijdens herdenkingen een mooie casus voor onderzoek naar gemeenschaps- en identiteitsvormende processen; over zowel collectieve zang als collectieve herinneringsrituelen schrijven onderzoekers immers dat ze sterk kunnen bijdragen aan groepsgevoelens en –identiteit.⁷⁰

Louis Grijp en Dieuwke van der Poel onderscheiden verschillende aspecten van liederen die daarin een rol kunnen spelen. Allereerst noemen ook zij tekstuele aspecten: terugkerende discursieve elementen zoals hierboven al omschreven die de eigenheid van de eigen en de andersheid van andere gemeenschappen of identiteiten moeten benadrukken. Daarnaast schrijven ze bijvoorbeeld dat

[m]elody, too, was a way of expressing a group's identity. Some tunes were particularly known in certain groups. For instance, Calvinist poets wrote many song texts to the tune of Genevan Psalms, which were characteristic for their denomination.⁷¹

Melodieën kunnen vooral gekend zijn in bepaalde groepen en daar als zelfs als markering van de eigen identiteit gaan gelden. Grijp en Van der Poel waarschuwen echter voor het trekken van snelle conclusies: Geneefse psalmmelodieën werden bijvoorbeeld ook door Geuzen en Doopsgezinden gebruikt.⁷² Ook zou het kunnen, zo illustreert Constantine, dat de keuze voor bepaalde bestaande melodieën voor nieuwe liedteksten deze teksten juist een ironische of parodiërende lading moesten geven.⁷³ Contrafactuur – het schrijven van nieuwe teksten op bestaande melodieën – moet dus met omzichtigheid geïnterpreteerd worden, maar in combinatie met tekstuele elementen van deze nieuwe liederen en andere gegevens (zoals omringende teksten uit de bijvoorbeeld preken of opvattingen en positionering van de dichters) kunnen de vele contrafacten in het corpus van de herdenkingsliederen wellicht toch zinvol geanalyseerd worden.

⁶⁸ Mary-Ann Constantine, 'The Perils of Performance: From Political Songs to National Airs in Romantic-Era Wales (1790-1820)', in *Identity, Intertextuality, and Performance in Early Modern Song Culture*, red. Dieuwke van der Poel, Louis Peter Grijp and Wim van Anrooij (Leiden/Boston: Brill, 2016), 267.

⁶⁹ Van der Haven, 754.

⁷⁰ Zie ook: Born, 262, Constantine, 266; Grijp en Van der Poel, 4, 31; Ernst Klusen, *Singen: Materialien zu einer Theorie* (Regensburg: Gustav Bosse Verlag, 1989), 168-171.

⁷¹ Grijp en Van der Poel, 8.

⁷² Grijp en Van der Poel, 8.

⁷³ Ze schrijft dat sommige versies van *God Save the King* juist in kringen van tegenstanders van de monarchie circuleerden, waardoor deze verspreide en verschillende groepen toch een gedeeld discours konden bezigen en, ook via deze contrafacten, radicale ideeën konden verspreiden – zie: Constantine, 274, 283.

Melodieën van contrafacteren kunnen, behalve dat ze in specifieke contexten tot stand zijn gekomen of nog steeds gebruikt worden in bepaalde tradities, daarnaast ook inhoudelijker lading geven aan nieuwe teksten.⁷⁴ Een voorbeeld daarvan is in mijn corpus de melodie die oorspronkelijk bij het lied *Wie schön leuchtet der Morgenstern* geschreven werd: in de *Liederbank* zijn verschillende contrafacteren op deze melodie te vinden die, net als het oorspronkelijke lied, een heldere triomf van licht (van Christus, kerst, een nieuw jaar, of de Oranjes) op duisternis (het Oude Testament, advent, het oude jaar, of de patriotten) bezingen.⁷⁵ In hoofdstuk 4 zal echter opvallenderwijs blijken dat deze melodie, ondanks de alomtegenwoordige thematiek van licht en duisternis in het corpus, de dans ontspringt: ze wordt tegen alle verwachting in nauwelijks gebruikt om die beeldspraak te bezingen.

Voorzichtigheid is dus geboden: de keuze voor een bepaalde melodie kan ook bepaald zijn door de bekendheid of zingbaarheid ervan.⁷⁶ Tegelijk, zo benadrukt Grijp, blijken veel melodieën desalniettemin door traditie, ontlening en muzikale (genre)-kenmerken bepaalde typen teksten juist wel of niet aan te trekken.⁷⁷

De relatie tussen contrafact en model (voorbeeldlied) noemt Grijp 'ontlening', waarbij hij drie niveaus onderscheidt in een hiërarchisch model:

1. *muzikale ontlening*: de melodie van het contrafact is overgenomen van het model;
2. *formele ontlening*: de strofevorm van het contrafact is overgenomen van het model;
3. *literaire ontlening*: in het contrafact zijn tekstuele en/of inhoudelijke elementen overgenomen van het model. Ook een vertaling wordt beschouwd als een vorm van literaire ontlening.⁷⁸

Het model is in die zin hiërarchisch dat muzikale ontlening bij alle contrafactlieders voorkomt, formele ontlening in veel gevallen ook, aangezien melodieën vaak slechts een beperkt aantal (zingbare) strofevormen verdragen, maar literaire ontlening is veel zeldzamer.⁷⁹ Het is zinvol de herdenkingsliederen, waaronder veel contrafacteren, hierop te onderzoeken: welk type ontlening

⁷⁴ Zie ook: Louis Peter Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1991), 26.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld: 'Vreugde-lied om op den 8ste Maart door al wat goed en braaf is in Nederland aan Prins Willem de Vyfde te worden toegezongen,' in *De van den hemel afgebeden [...] in alle verdrukking [...] nog bloeienden orange-boom*, 57-60 (1785); Petronella Moens en Bernardus Bosch, 'De Hoop,' in *Liederen voor het Vaderland*, Petronella Moens en Bernardus Bosch (eds.), 145-147 (Dordrecht: De Leeuw en Krap, 1792). Zie ook: Vogel, 23-25. De *Nederlandse Liederbank* is een databank van het Meertens Instituut waarin zoveel mogelijk Nederlandstalige liederen (van Middeleeuwen tot en met de twintigste eeuw) zijn opgenomen en van metadata zijn voorzien – zie www.liederenbank.nl.

⁷⁶ Zie ook: Grijp, 24.

⁷⁷ 'Ik ben er van overtuigd dat de keuze van melodieën veel minder willekeurig is dan gewoonlijk wordt aangenomen. Zo is mij niet één liefdesliedje of kluchtig deuntje op een psalmmelodie bekend en slechts een hoogst enkele op het Wilhelmus of op een kerstlied als 'O zalich heilig Bethlehem'. Het gaat niet alleen om muzikale waarden: dergelijke melodieën zullen een dusdanige connotatie hebben gehad dat vrijwel niemand op het idee kwam er iets amoureuus of luchtigs op te dichten. (...) Er zijn natuurlijk ook talrijke 'neutrale' melodieën die een veelheid aan verschillende liedteksten verdragen. Ik waarschuw op deze plaats echter tegen de gedachte dat 'alles' zou kunnen.' – zie: Grijp, 40-41.

⁷⁸ Grijp, 57.

⁷⁹ Grijp, 57. De strofevorm van een lied is de combinatie van aantal versregels, het aantal versvoeten per regel en het rijmschema (waarbij ook mannelijk en vrouwelijk rijm worden weergegeven). Grijp heeft een ontwerp geleverd voor het weergeven van een strofevorm die ook in de *Liederbank* gebruikt wordt en het zoeken naar melodieën bij liedteksten zonder wijsaanduiding erg gemakkelijk heeft gemaakt – zie: Grijp, 227-231.

wordt erin toegepast en in hoeverre heeft de gebruikte melodie bepaalde connotaties die aspecten van de nieuwe liedtekst meer of andere betekenissen geven?

Grijp stipt trouwens bepaalde tekortkomingen van zijn hiërarchisch model aan die relevant zijn om ook hier te noemen. Een daarvan is dat de hiërarchische structuur van het model bepaalde ontleningen uitsluit; een contrafact zou bijvoorbeeld zowel muzikale als literaire ontleningen kunnen bevatten zonder ook een formele ontlening te zijn, wanneer de strofevorm afwijkt, maar melodie en thematiek gehandhaafd blijven in het nieuwe lied. Een andere tekortkoming is het uitgangspunt dat een contrafact op een enkel voorbeeld gebaseerd zou zijn, maar ook dat is een beperking bij het zoeken naar connotaties die aan gebruikte melodieën zouden kunnen kleven.⁸⁰ Deze laatste tekortkoming is voor de liederen van reformatieherdenkingen relevanter: niet zozeer formele ontlening, maar vooral literaire ontlening aan verschillende voorbeelden zal een nieuw lied extra of 'diepere' betekenissen kunnen geven voor de zangers. Veel nieuwe liederen in het corpus hebben bijvoorbeeld niet een wijsaanduiding die naar het oorspronkelijke lied verwijst, maar naar een contrafact uit een gezangenbundel die in betreffend kerkgenootschap gebruikt wordt.

METHODE

Voortkomend uit hierboven beschreven overwegingen voer ik mijn onderzoek uit met methodische technieken uit verschillende onderzoekstradities. Allereerst verzamel ik zoveel mogelijk bronnen waaruit blijkt wat er op de reformatieherdenking van 1817 gezongen werd: dat kunnen liturgieboekjes zijn met nieuwe of bestaande liederen volledig afgedrukt, gepubliceerde preken ('leerrede') met aanduidingen welke liederen er gezongen werden, of overzichtspublicaties met bereikte bijbelteksten en gezongen liederen.

Vervolgens worden de liederen in de bronnen (of waar in de bronnen naar verwezen wordt) van metadata voorzien: auteur(s), titel, incipit, wijsaanduiding, genre(s), trefwoorden (in de tekst genoemde personen, thema's of concepten) en een korte samenvatting van de tekst.⁸¹ Net als in de *Liederbank* noteer ik titels, incipits en wijsaanduidingen in zowel oorspronkelijke als moderne spelling en verwijs ik naar 'incipitnormen' en 'melodienormen' – gestandaardiseerde aanduidingen van incipits en melodieën om de doorzoekbaarheid van mijn corpus te vergroten en parallellen gemakkelijk te vinden. Aan de hand van de toegekende trefwoorden wordt het daarnaast mogelijk terugkerende beelden, thema's en personages te traceren. Per jaar, periode, auteur, bron, plaats van publicatie of welke categorisering ook kan inzichtelijk worden gemaakt wat de frequentie is waarin een bepaald trefwoord voorkomt.

Om de trefwoorden en hun populariteit te interpreteren als tekens in semiotische systemen van *auto-image* en *hetero-image*, als stereotypen over 'Zelf' en 'Ander' is nauwkeurige bestudering van contexten waarin ze als trefwoorden in liederen voorkomen noodzakelijk. Leerssen geeft doet daarvoor enkele methodologische handreikingen: de frequentie van bepaalde stereotypen zegt niet zozeer iets over 'de publieke opinie', maar over slechts over bepaalde intertekstuele kenmerken van een tekstueel discours; de *images* reflecteren dan ook niet direct bepaalde (culturele/nationale) identiteiten, maar bieden een basis waarop deze geconstrueerd zouden kunnen worden – die basis is wat in de imagologie onderzocht wordt; imagologisch onderzoek moet zich voornamelijk richten op delen van

⁸⁰ Grijp, 60, 64-72.

⁸¹ Deze en andere metadata (zoals strofevorm) zijn door mij ook ingevoerd in de *Nederlandse Liederbank* voor vrijwel alle bronnen uit 1817 en 1830 (de herdenking van 300 jaar Augsburgse Confessie).

discoursen waarin de eigen (of een andere) gemeenschap als uniek wordt voorgesteld; imagologisch onderzoek begint met het zoeken naar tropen, maar de aanwezigheid van deze tropen in bepaalde bronnen moet gecontextualiseerd worden door van de bronnen genre-aspecten en functioneel-pragmatische aspecten te bestuderen en de historische gesitueerdheid van bron en dichter mee te nemen in de analyse.⁸² Daarom noteer ik van alle teksten niet enkel trefwoorden, maar cluster ik deze ook, en onderzoek ik hoe (gedeelten van) teksten functioneerden in interacties: rolverdelingen in beurtzangen en cantates komen bijvoorbeeld aan de orde, maar ook de articulatie van 'wij', zoals die in de teksten zelf naar voren komt.

Van de liederen die contrafacten zijn, zal geprobeerd worden vast te stellen welke van Grijs typen ontleningen de relatie tussen het model (het lied waarnaar de wijsaanduiding verwijst en/of het oorspronkelijkste lied) kenmerken.⁸³ Door thematisch geclusterde trefwoorden te vergelijken op melodiegebruik, zullen daartoe eerste stappen gezet worden (welke thematiek trekt welke melodie aan), waarna ik specifieke gevallen van, bijvoorbeeld, literaire ontlening zal behandelen.

Ook zal ik bestuderen of er per bron (veel bronnen zijn verbonden aan één plaatselijke herdenking) specifieke *auto-* en *hetero-images* afgeleid kunnen worden en of er in het gehele corpus wat dat betreft patronen zijn aan te wijzen. Wellicht voegen die patronen zich naar de grenzen van kerkgenootschappen, maar ook geografische ligging of 'richting' zouden belangrijke invloed kunnen hebben op de 'kleur' van een bron.⁸⁴

In sommige gevallen kunnen de literaire tropen in het corpus *lieux* genoemd worden. Zeker in een herdenkingscontext kan het zinvol zijn ze als zodanig te bestuderen, omdat *lieux* niet enkel met *auto-* of *hetero-images* te maken hebben, maar ook met nadrukkelijk willen herinneren van bepaalde gegevens uit het verleden, en daarmee vaak met het vergeten van andere gegevens uit het verleden. Paul geeft voorbeelden van verschillende herinneringsmodi, waarin verledens present gesteld (middels standbeelden, of het laten figureren van personen in liedteksten), ontkend en vergeten kunnen worden.⁸⁵ Andere modi zijn het bekennen van schuld voor een verleden (Paul noemt schuldbesef onder Hervormden tegenover Afgescheidenen), het (traumatisch) verdringen van een verleden (ook dat zou betreffende kerkscheuringen aangetroffen kunnen worden) of het nostalgisch bewenen van een verleden (verlangend naar een verleden vanuit het besef dat het onbereikbaar is).⁸⁶ Het is zinvol de aanwezigheid van bepaalde *lieu* in specifieke bronnen met dergelijke modi in verband te brengen: door de *lieu* te bespreken als deel van een bepaalde herinneringsmodus wordt een analyse pas relevant. Bovenstaande analyses van bronnen en het gehele corpus (tekstuele tropen, *auto-* en *hetero-images*, typen ontleningen en eventuele connotaties bij melodieën, *lieux* en herinneringsmodi) zullen in de volgende hoofdstukken gepresenteerd worden. Voordien geef ik een impressie van de historische context waarbinnen het derde eeuwfeest zich bewoog.

⁸² Leerssen, 'Imagology', 27-29.

⁸³ Soms verwijst een wijsaanduiding naar een nieuwere benaming voor een oudere melodie. Dat lijkt me veelzeggend: wellicht is deze nieuwere benaming (veelal een contrafact) bekender dan het oorspronkelijke lied en leveren zowel oorspronkelijk lied als 'modelcontrafact' connotaties voor het nieuw geschreven lied. Beide modellen zal ik daarom meenemen in de beoordeling van type ontlening.

⁸⁴ Paul onderscheidt onder negentiende-eeuwse protestanten de richtingen 'gereformeerd', 'confessioneel', 'ethisch' en 'modern', die niet per definitie aan kerkgenootschappen verbonden waren en ook voortdurend betwist werden en opnieuw geformuleerd moesten worden – zie Paul, 'Inleiding', 17-18.

⁸⁵ Paul, 'Inleiding', 20-22.

⁸⁶ Paul, 22-23.

2

HET DERDE EEUWFEST DER KERKHERVORMING

Het is algemeen bekend, met hoe veel geestdrift en zegen aan de opwekking der Synode allerwege voldaan is.⁸⁷

Toen de nationale synode van de Nederlandsch Hervormde Kerk (NHK) op voorstel van het provinciaal kerkbestuur van Zeeland in 1817 het 'derde eeuwfeest van de kerkhervorming' initieerde, had Nederland politiek en religieus gezien een roerige tijd achter de rug.⁸⁸ Na de Bataafse Opstand in 1795 had het in korte verschillende staatsvormen gekend: de Bataafse Republiek sinds 1795, het Bataafs Gemenebest sinds 1801 (onder raadspensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck), het Koninkrijk Holland (onder Lodewijk Napoleon), inlijving bij Napoleons Eerste Franse Keizerrijk in 1810 en uitroeping tot Vorstendom der Verenigde Nederlanden in 1813, dat als voorloper van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (VKNL) beschouwd kan worden. De landsgrenzen van dit nieuwe koninkrijk werden vastgelegd op het Congres van Wenen (1815) en behelsden ondermeer dat het huidige België ertoe zouden behoren. Ook werd toen besloten dat erfprins Willem Frederik van Oranje-Nassau koning van dit nieuwe rijk zou worden.

Volgens Jeroen Koch, biograaf van deze koning Willem I, was er, ondanks verenigende vreugde na de Franse overheersing, veel weerstand tegen de wijze waarop het nieuwe koninkrijk ingericht werd. De unie van Noord en Zuid leek met politieke evenredige vertegenwoordig van beide delen, vrij economisch verkeer, een gezamenlijk defensie, gelijke verdeling van staatsschulden en gelijkheid van godsdienst, namelijk te getuigen van eenheid en gelijkheid, maar kon vooral in de Zuidelijke Nederlanden rekenen op veel kritiek.⁸⁹ Zuid had bijvoorbeeld meer inwoners, maar werd politiek dus niet sterker gerepresenteerd dan Noord.⁹⁰ Ook de gelijke verdeling van de staatsschuld werd vanuit handel, nijverheid en de financiële wereld in Zuid bekritiseerd: de noordelijke staatsschuld was veel groter dan de zuidelijke en zou daarvoor zelf op moeten draaien.⁹¹ Daarnaast werd de gelijkheid van godsdienst beschouwd als onrechtmatig machtsingrijpen door de protestantse Willem I in Rooms-Katholieke autonomie en kerkelijke structuren.⁹² Voor deze nieuwe gelijkheid van godsdienst werd dan ook geen meerderheid bereikt bij het stemmen voor de nieuwe grondwet in 1815, behalve nadat enkele rekenstruiks (stemmenfraude die bekend kwam te staan als 'Arithmétique Hollandaise') werden toegepast en ze toch aangenomen kon worden.⁹³ Er bleef dan ook veel onrust heersen onder de bevolking en de geestelijkheid over deze nieuwe grondwet en de nieuwe gelijkheid van godsdienst.⁹⁴ Koning Willem I veroordeelde deze kritiek echter als 'oproer tegen de verdraagzaamheid' en

⁸⁷ Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven* (deel 1), 394.

⁸⁸ Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven* (deel 1), 393.

⁸⁹ Koch, 268.

⁹⁰ Koch, 310.

⁹¹ Koch, 308-309.

⁹² Emo Bos, 'Religieuze perikelen bij het ontstaan van het Verenigd Koninkrijk,' in *Belg en Bataaf. De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden*, red. Frank Judo en Stijn van de Perre (Antwerpen: Uitgeverij Polis, 2015), 203.

⁹³ Koch, 306, 311-314; Bos, 184, 187-190, 195.

⁹⁴ Bos, 194, 201.

benadrukte, net als bij het verdedigen van de nieuwe grondwet, dat godsdienst altijd 'uitgangpunt en geen twistpunt' moest zijn.⁹⁵ Ook stelde hij antiklerikale commissarissen en gezanten aan en wilde de populaire Gentse bisschop Maurice de Broglie, een felle tegenstander van de nieuwe grondwet, vervolgen, maar deze vluchtte zelf al in november, 1817.⁹⁶ Volgens Emo Bos was gelijkheid van godsdienst voor de regering van het VKNL, en zeker ook voor koning Willem I deel van een politiek programma: (opgelegde) religieuze of kerkelijk eenheid moest als middel tot staatseenheid en gehoorzaamheid onder de bevolking leiden.⁹⁷

De herinrichting van de NHK door Willem I sloot aan bij dit ideaal. Zoals in de inleiding al beschreven, stelde deze kerk zich zelfs expliciet ten doel orde en eendracht te bevorderen en de liefde voor koning en vaderland aan te wakkeren.⁹⁸ Elders stelde ik dat in een reformatieherdenking in Gent zowel de preek als de muziek, de lichamelijke van de kerkgangers en de rol van de ruimte van het kerkgebouw dit doel trachtte te beantwoorden: dominee Albert Goedkoop legde in de stad waar veel kritiek heerste op de nieuwe koning en grondwet sterke nadruk op verdraagzaamheid en gelijkheid van godsdienst als middel tot eenheid, maar deze eenheid zou op protestantse voorwaarden tot stand moeten komen en werd in een koningsgezind vocabulaire verwoord in een kerkgebouw dat naadloos aansloot bij deze hele gedachtegang.⁹⁹ Nu richt ik me op de kerkmuziek voor dezelfde reformatieherdenking in de rest van het nieuwe koninkrijk.

BRONNEN, EEN GLOBAAL BEELD

In totaal heb ik de kerkmuziek uit 49 verschillende bronnen onderzocht, waarvan 36 bronnen melding maken van een auteur of samensteller(s). 13 bronnen zijn dus anoniem, maar in sommige gevallen komen de liederen ook in andere bronnen voor en kan auteurschap voorzichtig verondersteld worden.¹⁰⁰ De teksten in de bronnen werden voor minstens 55 verschillende vieringen bedacht: sommige bronnen bevatten teksten die duidelijk verdeeld zijn over verschillende diensten op de herdenkingsdag (op veel plaatsen werden die dag 3 diensten gehouden), andere bronnen zijn minder specifiek over de kerkelijke context waarin ze functioneerden en kregen bijvoorbeeld slechts de aanduiding dat ze in 'hervormde gemeenten in de Nederlanden' gezongen konden worden. Van de bronnen waarvan duidelijk is waar ze gebruikt werden, valt op dat ze uit vele uithoeken van en buiten het land afkomstig zijn. Uit verschillende provincies heb ik bronnen gevonden voor:

- 2 diensten in Friesland (1 in Harlingen, 1 in Leeuwarden)
- 1 dienst in Gelderland (1 in Arnhem)
- 4 diensten in Groningen (2 in Groningen, 1 in Leens, 1 in Middelbert)
- 1 dienst in Koninkrijk Hannover (1 in Emden)
- 1 dienst in Noord-Brabant (1 in Breda)
- 11 diensten in Noord-Holland (4 in Amsterdam, 1 in Enkhuizen, 1 in Hoorn, 1 in Koog en Zaanwijk, 1 in Krommenie, 2 in Weesp, 1 in Zaandam)
- 1 dienst in Oost-Vlaanderen (1 in Gent)
- 1 dienst in Overijssel (1 in Zwolle)
- 5 diensten in Utrecht (1 in Amersfoort, 2 in Montfoort, 2 in Utrecht)

⁹⁵ Bos, 198; Koch, 314.

⁹⁶ Bos, 196-200

⁹⁷ Bos, 203.

⁹⁸ 'Algemeen reglement', 8.

⁹⁹ Zie: Vogel, 10-14, 27-35.

¹⁰⁰ Zie bijlage 1 voor een overzicht van alle bronnen uit 1817.

- 4 diensten in Zeeland (1 in Noordgouwe, 1 in Serooskerke, Schouwen-Duivenland, 2 in Zierikzee)
- 11 diensten in Zuid-Holland (1 in Bodegraven, 4 in Dordrecht, 2 in Loosduinen, 1 in Maassluis, 1 in Rotterdam, 1 in Schiedam, 1 in Zevenhuizen)
- 1 dienst in Graafschap Bentheim, Duitsland (1 in Wilsum)

Sommige bronnen bevatten enkel nieuwe lied- of cantateteksten, sommige bronnen benutten slechts bestaand materiaal uit gangbare liedbundels en andere bronnen combineren nieuwe en bestaande teksten. In het corpus heb ik 163 keer nieuwe liedteksten (cantates uitgesloten) aangetroffen, waaronder sommige in verschillende bronnen (deels) identiek zijn: soms werden nieuwe liedteksten overgenomen uit andere recente publicaties met vermelding van oorspronkelijke auteursnaam, maar ook zijn er gevallen van ‘plagiaat’ aan te wijzen en wordt er geen melding van een oorspronkelijke auteur gemaakt. In het corpus zijn daarnaast 7 cantates aanwezig, waarvan in 2 gevallen de componisten van de muziek vermeld worden: Johann Wilhelm Wilms en Dirk van der Reyden – alleen van de laatste componist is muziek overgeleverd voor het derde eeuwfeest.¹⁰¹

Behalve nieuwe teksten of teksten uit recente eigen publicaties van enkele dichters, werd er in de vieringen ook veel gegrepen naar de gangbare bundels: uit zowel *Het boek der psalmen, nevens de gezangen bij de Hervormde Kerk van Nederland in gebruik* (1773) als *Het boek der psalmen, nevens christelyke gezangen, ten gebruike der gemeente toegedaan de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelydenis* (1779) is 17 een (deel van een) lied overgenomen in respectievelijk calvinistische en lutherse vieringen.¹⁰² Erg in trek waren ook de liederen uit de *Evangelische Gezangen* (1806): 39 keer werd daaruit een lied opgegeven voor samenzang. Combinaties tussen *Het boek der psalmen* (1773) en *Evangelische Gezangen* (1806) komen veel voor, maar *Het boek der psalmen* (1779) wordt niet gecombineerd en enkel in lutherse contexten gebruikt.

Van alle lied- en cantateteksten zijn waar mogelijk melodieën getraceerd (zie hoofdstuk 4), maar ook zijn genrebenamingen en trefwoorden toegekend; veelal meer dan één per lied of cantate(deel). Het is belangrijk op te merken dat sommige liederen, zowel nieuwe als reeds bestaande, vaker en in verschillende bronnen in het corpus voorkomen en dus ‘meer invloed uitoefenen’ op bovenstaande frequenties en percentages. Omdat dit onderzoek echter niet primair geïnteresseerd is in unieke teksten, maar in verschillende verschijnen van eventueel dezelfde liederen op verschillende plaatsen, zijn doublures bewust in het corpus meegenomen. Dat een lied op verschillende plaatsen gezongen werd, versterkt de indruk dat diens thematiek extra impact kreeg in het derde eeuwfeest als geheel.

¹⁰¹ Zie: Hendrik Harmen Klijn en Johann Wilhelm Wilms, *Zangen* (Amsterdam: B. Kramer en zoon, 1817); Johannes Hazeu en Dirk van der Reyden, ‘Ter gedachtenis van het derde eeuw-feest der kerkhervorming,’ in *Nieuwe stichtelijke liederen, voor de huisgezinnen en gezelschappen der christenen*, red. Johannes Hazeu en Dirk van der Reyden (Amsterdam: W. van Vliet, 1818), 273-326. Online beschikbaar via https://www.dbnl.org/tekst/haze004nieu01_01/haze004nieu01_01_0102.php.

¹⁰² Zie: *Het boek der psalmen, nevens de gezangen bij de Hervormde Kerk van Nederland in gebruik* (Haarlem: Johannes Enschede en zonen, 1774 [1773]); *Het boek der psalmen, nevens christelyke gezangen, ten gebruike der gemeente toegedaan de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelydenis, op nieuw in dichtmaat gebragt, volgens besluit en met goedkeuring van het Eerw. Consistorie binnen Amsterdam* (Amsterdam: Pieter Meyer, Johannes Strander en Anthonie Eichhorn, 1779); *Evangelische Gezangen, om nevens het Boek der Psalmen bij den openbaren godsdienst in de Nederlandsche Hervormde Gemeenten gebruikt te worden* (Amsterdam: Johannes Allart, 1806).

De namen en eigenschappen van verschillende genres in tabel 1 volgen de conventies van de *Liederenbank*. De meeste genres spreken voor zich, maar van enkele zal ik aangeven wat de kenmerken ervan zijn, zoals ik ze hanteer bij het toekennen van genre aanduidingen.

Een bespiegelend lied is een lied waarin op zaken wordt gereflecteerd. Soms zijn dat bijvoorbeeld geschiedenisbeschrijvingen, beschrijvingen van Gods goedheid of dogmatische uiteenzettingen. Lieder die expliciet reflecteren op het herdenken zelf heb ik aangemerkt als herdenkingsliederen: bijvoorbeeld als het nadrukkelijk over het *willen* herinneren gaat, over de vergleden 300 jaren, of over toekomstige herdenkingen. De andere genres spreken meer voor zich, of komen zo weinig voor (Christuslied, dageraadlied, geestelijk lied) dat ik ze hier onbesproken laat.

Tabel 1 toont de frequenties waarin verschillende genres in verschillende tekstcategorieën (bestaande liederen uit bundels, nieuwe liederen, cantatedelen) voorkomen. Het valt op dat, hoewel lofliederen en bespiegelende liederen in alle tekstcategorieën veel voorkomen, lofliederen vooral in 'nieuwe liederen' en bespiegelende liederen vooral in 'cantatedelen' domineren. Ook de herdenkingsliederen dankliederen, feestliederen, vermaanliederen, kinderliederen en morgenliederen zijn het sterkst of uitsluitend aanwezig in de categorie 'nieuwe liederen'.

genre	frequentie per categorie			
	liederen uit bundels (73)	nieuwe liederen (163)	cantatedelen (54)	totaal (290)
loflied	35 (47,9%)	92 (56,4%)	24 (44,4%)	151 (52,1%)
bespiegelend lied	37 (50,7%)	68 (41,7%)	37 (68,5%)	142 (49%)
herdenkingslied	4 (5,5%)	74 (45,4%)	9 (16,7%)	87 (30%)
danklied	6 (8,2%)	61 (37,4%)	10 (18,5%)	77 (26,6%)
feestlied	3 (4,1%)	58 (35,6%)	14 (25,99%)	75 (25,9%)
gebedlied	20 (27,4%)	44 (27%)	6 (11,1%)	70 (24,1%)
vermaanlied	7 (9,6%)	29 (17,8%)	7 (13%)	43 (14,8%)
psalm	19 (26%)	0 (0%)	0 (0%)	19 (6,6%)
kinderlied	0 (0%)	8 (4,9%)	0 (0%)	8 (2,8%)
morgenlied	0 (0%)	3 (1,8%)	0 (0%)	3 (1%)
graflied	0 (0%)	1 (0,6%)	1 (1,9%)	2 (0,7%)
Christuslied	0 (0%)	1 (0,6%)	0 (0%)	1 (0,3%)
dageraadlied	0 (0%)	1 (0,6%)	0 (0%)	1 (0,3%)
geestelijk lied	0 (0%)	1 (0,6%)	0 (0%)	1 (0,3%)
vaderlands lied	0 (0%)	1 (0,6%)	0 (0%)	1 (0,3%)

Tabel 1. Verschillende genres en de frequenties waarin ze voorkomen. De percentages zijn afgezet tegen het totaal aantal teksten in de tekstcategorie dat tussen haakjes achter betreffende categorie staat.

Vrijwel alle bronnen in het corpus bevatten één of meer lofliederen, waarin God soms in algemene bewoordingen (bijvoorbeeld uit bestaande liederen) en andere keren specifiek vanwege de reformatie geprezen wordt.¹⁰³ Veel van de bronnen vangen bijvoorbeeld aan met een loflied of een aansporing God feestelijk lof te zingen. Zo werd in Leens door vrouwen en kinderen ingezet met:

¹⁰³ De bronnen zonder lofliederen zijn: *Gezangen bij de plechtige viering, van het derde eeuwfeest der hervorming* (Deventer: J.H. de Lange, 1817); Dirk van der Loo, *De herstelling van het christendom door de hervorming* (Amsterdam: G. van Dijk, 1817) en Petrus van Raden, *Leerrede over de geschiedenis en de hooge waarde der gezegende kerkhervorming* (Amsterdam: W. Brave, 1817). Voor Van Raden geldt dat er wel een feestlied werd gezongen tijdens de dienst, en ook de liederen uit de andere twee bronnen getuigen van dankbaarheid en feestelijkheid.

Komt nu, Christenschaar!
Zingt uw jubelkoren:
Juicht! het feest is daar
Van 't Hervormingswerk. –
Jezus! Hoofd der Kerk!
Wil ons feestlied hooren.¹⁰⁴

Andere openingsliederen bezingen uitvoeriger *waarom* de reformatie het lofzingen waard is. Een typisch voorbeeld is het volgende lied, waarvan de tweede en derde strofe luiden:

't Heerlijkst licht, dat de aarde bestraalde,
Schiep en schonk haar Jezus leer;
Uit den heil'gen Hemel, daalde
Rust en troost op 't Menschdom neêr;
Maar geweld en list en loosheid,
Vormd' en knoopt' een' vuigen band;
En gewetensdwang en boosheid,
Slingerden dien om 't verstand.

Luther kwam; – hij zag de waarheid
En den Godsdienst vuig onteerd;
En zijn' troost, zijn licht, zijn' klaarheid,
Tot een nietig spel verneêrd:
Luthers hand verbrak de keten,
Wier geweld Europa bond,
En de vrijheid van 't geweten,
Werd op 't eeuwig regt gegrond.¹⁰⁵

Verschillende van de thema's die in vrijwel alle bronnen aanwezig zijn komen hier aan bod: vóór de reformatie werden de christelijke leer en de waarheid verduisterd door machtsmisbruik en het dom houden van de bevolking; dankzij Luther (en andere reformatoren) kon echter een dageraad van waarheid en vrijheid doorbreken en werd de mensheid bevrijd van gewetensdwang en 'priesterlist'. De prominentie van dit discours zal blijken in de volgende hoofdstukken.

¹⁰⁴ J.P. Beukema, *Godsdienstig gezang* (Groningen W. Wouters, 1817), 1. Zie voor andere voorbeelden: Adolph August Bendinger, *Gezangen* (Hoorn: Frans Swidde, 1817), 3; Assuerus Doyer, *Leerrede* (Zwolle: H.A. Doijer, 1817), 1; P. van Exter, *Christelijke feest-gezangen* (Zierikzee: François van Meerem, 1817), 3 (dit lied werd behalve in Noordgouwe ook in de Grote Kerk te Zierikzee gezongen, zie daarvoor *Gezangen ter gelegenheid van de viering van het derde eeuw-feest, der kerk-hervorming* (Zierikzee: François van Meerem, 1817), 3); V.D., *Gezangen* (Amsterdam: L. van Es), 3; *Gezangen voor de Doopsgezinde gemeente te Koog en Zaandijk* (1817), f*A2r; *Gezangen bij gelegenheid der plegtige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming* (Schiedam: G.W. van Hemsdaal, 1817), 3; *Gezangen bij de godsdienstige viering* (Dordrecht: H. Volkersz., 1817), 3; *Gezangen, bij gelegenheid der plegtige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming* (Amsterdam: H.G. Hemmen, M.D. Schneider (wed.), 1817), 11; J.Ph.U. Hildebrandt, *Het protestantsch Te Deum Laudamus* (Amsterdam: H.O. Brouwer, 1817), 7; Dirk van der Loo, *Gezangen* (Amsterdam: G. van Dijk, 1817), 5; E. Kist, D.H. Wildschut en J.G. Veltman, *Twee leerredenen* (Dordrecht: A. Blussé en zoon, 1817), 92; W.F. Visch, *Leerrede* (Coevorden: D.H. van der Scheer, 1817), 42; Gabinus de Wal, *Zangen* (Leeuwarden: J.W. Brouwer, 1817), 3; W.H. Warsinck Bsz., *Viertal liederen* (Amsterdam: W. van Vliet, 1817), 7.

¹⁰⁵ Klijn en Wilms, f*6v.

3

TEKSTUELE THEMATIEK

Aan alle lied- en cantateteksten van de gezongen kerkmuziek op de reformatieherdenking van 1817 zijn trefwoorden toegekend – kernwoorden die de thematiek van een tekst weergeven. In dit hoofdstuk zal ik de frequentie waarin trefwoorden, of thematisch gegroepeerde trefwoorden, voorkomen bespreken en interpreteren. In totaal zijn 201 verschillende trefwoorden toegekend aan de 290 liederen en cantatedelen, met een totale frequentie van 2566 toegekende trefwoorden.¹⁰⁶ Dat betekent dat er gemiddeld bijna 9 trefwoorden per tekst zijn toegekend ($2566 / 290 = 8,8$). De gemiddelden voor de nieuwe teksten ($1517 / 163 = 9,31$) en cantatedelen ($503 / 54 = 9,31$) liggen iets hoger, het gemiddelde voor de liederen uit bestaande bundels ($548 / 73 = 7,5$) duidelijk lager.

Dat laatste kan verklaard worden door de lengte van de teksten die uit bestaande bundels werden gekozen: vaak werden daaruit maar één of enkele strofes gekozen. De nieuwe liederen hebben een lengte van gemiddeld bijna 4 strofen ($637 / 163 = 3,91$), tegenover een gemiddelde lengte van ruim 2 strofen ($166 / 73 = 2,27$) bij de liederen die zijn overgenomen uit bestaande bundels.¹⁰⁷

Aan de hoge frequentie van bepaalde trefwoorden is te zien hoe dominant de metaforiek van licht en duisternis en van strijd en overwinning is. In bijlage 2 is een overzicht te vinden van de frequenties van alle trefwoorden per tekstcategorie (liederen uit bundels, nieuwe liederen en cantatedelen), in tabel 2 zijn echter clusters van trefwoorden weergegeven, met in voetnoten de afzonderlijke trefwoorden die daarin meegenomen zijn met tussen haakjes hun frequentie in het gehele corpus van 1817.

Verschillende opmerkingen zijn hier op hun plaats. Ten eerste dat het clusteren van trefwoorden op zichzelf uiteraard al een interpretatieve onderneming is. Nog sterker dan bij het toekennen van trefwoorden kunnen bepaalde vooronderstellingen van mij als onderzoeker door een bepaalde clustering bevestigd worden door trefwoorden zodanig te clusteren dat ze resultaten opleveren die mijn verwachtingen beantwoorden. Daarom is bij het clusteren gelet op de context waarin trefwoorden voorkomen: ‘bloed’ zou in sommige gevallen bijvoorbeeld onder cluster ‘strijd’ kunnen vallen, maar verwijst ook regelmatig naar Jezus’ kruisdood. ‘Kunst’ valt anderzijds wellicht niet van zichzelf in ‘vooruitgang en Verlichting’, maar wordt in de betreffende teksten wel daarmee in verband gebracht.

Een tweede opmerking geldt de werkwijze van het tellen van frequenties: als een tekst bijvoorbeeld zowel ‘God’ als ‘Jezus’ als trefwoord toegekend heeft gekregen, worden deze niet beide meegenomen in tabel 2, maar wordt de tekst slechts één keer meegeteld in de cluster ‘God’. Zo laat tabel 2 zien in hoeveel afzonderlijke lied- en cantateteksten de clusters waargenomen zijn, niet hoe vaak trefwoorden uit de clusters in totaal zijn toegekend.

¹⁰⁶ Zie bijlage 2 voor een volledig overzicht van alle verschillende trefwoorden en hun frequenties in de verschillende tekstcategorieën.

¹⁰⁷ De gemiddelde aantallen trefwoorden per strofe zijn ruim 2 ($1517 / 637 = 2,38$) voor de nieuwe liederen en ruim 3 ($503 / 166 = 3,03$) voor de liederen uit bestaande bundels.

trefwoordencluster	frequentie per categorie			
	liederen uit bundels (73)	nieuwe liederen (163)	cantatedelen (54)	totaal (290)
<i>God</i> ¹⁰⁸	64 (87,7%)	161 (98,8%)	47 (87%)	272 (98,8%)
<i>licht en duisternis</i> ¹⁰⁹	19 (26%)	102 (62,6%)	34 (63%)	155 (53,4%)
<i>leer en waarheid</i> ¹¹⁰	11 (15,1%)	96 (58,9%)	26 (48,1%)	133 (45,9%)
<i>geschiedenis van (de) reformatie(s)</i> ¹¹¹	0 (0%)	93 (57,1%)	16 (29,6%)	109 (37,6%)
<i>strijd en overwinning</i> ¹¹²	22 (30,1%)	63 (38,7%)	19 (35,2%)	104 (35,9%)
<i>broederschap en eenheid</i> ¹¹³	14 (19,2%)	62 (38%)	25 (46,3%)	101 (34,8%)
<i>karacterisering van rooms-katholicisme</i> ¹¹⁴	11 (15,1%)	63 (38,7%)	23 (42,6%)	97 (33,4%)
<i>Gods grootheid</i> ¹¹⁵	46 (63%)	25 (15,3%)	11 (20,4%)	82 (28,3%)
<i>redding door geloof</i> ¹¹⁶	28 (38,4%)	46 (28,2%)	6 (11,1%)	80 (27,6%)
<i>voortgang en Verlichting</i> ¹¹⁷	5 (6,8%)	41 (25,2%)	17 (31,5%)	63 (21,7%)
<i>reformatoren</i> ¹¹⁸	0 (0%)	44 (27%)	9 (16,7%)	53 (18,3%)
<i>eigen geografie en demografie</i> ¹¹⁹	6 (8,2%)	24 (14,7%)	3 (5,6%)	33 (11,4%)
<i>canonieke geschiedenis van Nederland</i> ¹²⁰	0 (0%)	3 (1,8%)	0 (0%)	3 (1%)

Tabel 2. Verschillende trefwoordenclusters en de frequentie waarin deze voorkomen. De percentages zijn afgezet tegen het totaal aantal teksten in de tekstcategorie dat tussen haakjes achter betreffende categorie staat.

Deze laatste tabel beziend valt op dat er in alle teksten van 1817 slechts 18 liederen zijn waarin God (of Jezus of de Heilige Geest) niet worden genoemd. Interessanter zijn echter de andere clusters. Daar valt namelijk vooral op dat er grote verschillen zijn tussen de nieuwe teksten en de teksten uit gangbare bundels. In die laatste categorie teksten gaat het bijvoorbeeld in meer dan de helft van de

¹⁰⁸ Tot de cluster 'God' behoren de trefwoorden God (245), Heilige Geest (19) en Jezus (125).

¹⁰⁹ Tot 'licht en duisternis': dageraad (12), duisternis (58), licht (158), ster (3) en zon (10).

¹¹⁰ Tot 'leer en waarheid': bijgeloof (42), dwaling (12), ketterij (2), leer (59) en waarheid (80).

¹¹¹ Tot 'geschiedenis van (de) reformatie(s)': aflaahtandel (4), arminianen (1), Desiderius Erasmus (1), Graaf Arnold I van Bentheim (1), Huguenoten (1), Huldrych Zwingli (9), Johann Tetzl (2), Johannes Calvijn (13), Johannes Hus (5), John Wyclif (2), Laurens Coster (1), Maarten Luther (53), Middeleeuwen (1), Paus Leo X (1), Philipp Melanchthon (8), reformatie (92) en Wessel Gansfort (1).

¹¹² Tot 'strijd en overwinning': bevrijding (45), geweld (13), haat (5), held (19), Hertog van Alva (1), list (10), martelaarschap (7), moord (8), onderdrukking (35), overwinning (15), strijd (25), Tachtigjarige Oorlog (3), vervolging (6), vijandschap (2) en Willem van Oranje (2).

¹¹³ Tot 'broederschap en eenheid': broederschap (12), eendracht (24), eenheid (57), gezin (2), kudde (4), liefde (57), verbinding (5) en verdraagzaamheid (7).

¹¹⁴ Tot 'karacterisering van het rooms-katholicisme (ten tijde van de reformatie)': aflaahtandel (4), bijgeloof (42), domheid (12), dwaling (12), geldzucht (1), gewetensdwang (9), ketterij (2), list (10), Paus Leo X (1), priesters (12), Rome (1), slavernij (9), Vaticaan (1) en wierook (2).

¹¹⁵ Tot 'Gods grootheid': almacht (25), eeuwigheid (20), engelen (9), heelal (6), hemel (34), schepping (11), troon (14), wederkomst (3) en wonder (14).

¹¹⁶ Tot 'redding door geloof en bijbel' (kernverwoording van de protestantse leer in de teksten): bijbel (8), genade (29), kruis (6), redding (13), zonde (9) en woord (43).

¹¹⁷ Tot 'voortgang en Verlichting': deugd (24), gewetensvrijheid (13), godsdienstvrijheid (2), kennis (4), rede (7), verlichting (7), voortgang (4) en wetenschap (2).

¹¹⁸ Tot 'reformatoren': Huldrych Zwingli (9), Johannes Calvijn (13), Johannes Hus (5), John Wyclif (2), Maarten Luther (53) en Philipp Melanchthon (8).

¹¹⁹ Tot 'eigen geografie en demografie' behoren geografische aanduidingen en volkennamen waarmee de teksten zich identificeren: Europa (2), Nederland (22), Nederlanders (1), vaderland (12).

¹²⁰ Tot 'canonieke geschiedenis van Nederland': Hertog van Alva (1), Spanje (2), Tachtigjarige Oorlog (3), Willem van Oranje (2).

gevallen over Gods grootheid en redding via Jezus door geloof – kernaspecten van de christelijke theologie, maar benadrukt in protestantse leer.

LICHT EN WAARHEID

Wanneer voor het derde eeuwfeest echter nieuwe teksten geschreven werden, gingen deze, in bijzonder sterkere mate dan de bestaande liederen, vaak over een terugkeer van licht en waarheid na een periode van duisternis en dwaling. Talloze voorbeelden zijn hiervan te geven, maar onderstaande strofen geven deze gedachtegang duidelijk weer:

Triumf! de waarheid spreidt haar licht,
En dwaling en verblinding wijkt,
En 't drieste Bijgeloof bezwijkt,
Terwijl voor haar de leugen zwicht.
Gelijk de Zon aan 's hemels trans,
Spreidt ze eenen held' ren glans,
Alom ten toon,
Verheven boven hoon,
Sints driemaal honderd jaren. –
Spreidt, loflied, stem en snaren,
Gods lof ten toon!

Triumf! Hervorming spreidt haar licht,
Ontleend van 't heilig Godlijk woord,
Door haar gelezen en gehoord; –
Zij is het, die haar Tempel sticht.
Op 't graf van dwang en dweeperij;
En stelt, van banden vrij,
Zich 't woord van GOD,
Ten regel en gebod,
Sints driemaal honderd jaren; –
Verheft dan, Christenscharen,
Het woord van GOD!¹²¹

De prominentie van deze gedachtegang in vrijwel alle bronnen in het corpus kan voor een deel verklaard worden door de eerste zin waarmee de aankondigingstekst voor het derde eeuwfeest aanving:

Het is Ulieden bekend, dat, nu omstreeks drie Eeuwen geleden, het licht der gezegende Kerk-Hervorming werd ontstoken, en dat hetzelfde sedert dien tijd, met toenemende helderheid, het Christendom heeft beschenen.¹²²

Bij het bespreken van andere themaclusters hieronder zal nog vaak opvallen hoezeer de metaforiek van licht en duisternis alle taal lijkt te beheersen.

Ook de cluster 'leer en waarheid' is in de nieuwe teksten sterker aanwezig dan in de teksten uit bestaande liedbundels. In de teksten uit bestaande bundels komen weliswaar kernaspecten van de protestantse leer (zie de cluster 'redding door geloof en bijbel') aan bod, maar worden niet als specifiek protestants bezongen – ze zijn simpelweg gewoon aanwezig. In nieuwe teksten worden ze echter duidelijk afgezet tegen wat als Rooms-Katholieke leer en praktijk wordt gezien, zoals in het onderstaande lied het geval is:

De reine leer
Van onzen Heer
Werd gansch miskend op aarde.
Verlichting kwam:
Gods woord hernam
Straks zijn gezag en waarde.

Wie niet Gods woord
Alleenlijk hoort,
Wie durft op vleesch vertrouwen,
Op menschen steunt,
Op menschen leunt,
Zal op een zandgrond bouwen.

¹²¹ Van Exter, 6-7.

¹²² Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven* (deel 2), 643.

Hield zielendwang,
Veel eeuwen lang,
Der menschen geest in boeijen;
Door U zijn wij,
O waarheid, vrij!
Ons hart moet voor U gloeijen.

Koopt slaafsche pligt,
Door ons verrigt
In ligchaamsoefeningen,
Koopt geld de straf
Der misdaan af,
Verdoolde stervelingen?

Geen zichtbre praal,
Maar hartetaal
Kan, Heilig God, u eeren.
Al wie u vreest,
Dient u in geest
En waarheid, Heer der Heren!

Neen, ons gemoed
Kan slechts in 't bloed
Van Jezus troost verwerven.
Heer, uw genâ
Komt ons te stâ
In leven en in sterven.

Wat kan aan 't hart,
Door zondensmart
Onrust, vertroosting geven?
Der deugden som,
Die door een drom
Van heil'gen, zijn bedreven?

Vlecht Christ'nen, zaam,
In Jezus naam,
Als broeders, hart en handen.
Dat ons dit feest
In één geest
Versterkt' door eendragtsbanden!¹²³

Vaak worden ideeën over ware leer en waarheid uitgedrukt in metaforiek van licht en duisternis: bijgeloof is duister, waarheid straalt. Alleen al van de 32 liederen die in hun eerste twee regels het woord 'licht' bevatten, wordt in diezelfde regels 11 keer dat licht aan waarheid of leer verbonden.¹²⁴

STRIJD, OVERWINNING EN VOORUITGANG

Bovenstaande liederen spreken vooral van Rome en reformatie in beeldspraak en theologische taal, maar er zijn ook liederen die specifiek de geschiedenis van de reformatie uitwerken (zie de clusters 'geschiedenis van (de) reformatie(s)' en 'reformatoren'). In veel gevallen waarin reformatoren bezongen worden, verschijnen zij, voornamelijk Maarten Luther, als oorlogshelden ten tonele, zoals in deze cantate van Petrus Deketh:

't Geweld ten spijt van ban en boeijen,
Van kerker, kluisters, zwaard en graf,
Voelt zich een *Luther* 't hart ontgloeijen,
Schudt moedig boei en ketens af.
U was d'onsterf'lijke eer beschoren,
ô Held! om strijdend pal te staan
Voor 't licht, dat GOD in U deed gloren,
Dat nimmermeer moest ondergaan.
'Vrees voor geen kerker, kot of keten!
Waartoe het gloeiend hart beklemd?'
Zoo was de roepstem van 't geweten:
'GOD heeft U tot iets groots bestemd.
Uw hart zij moed'loos noch verlegen:
Hij, die den loop der starren rigt,

Schenkt op uw' Godsdienstijver zegen;
Hij zelf bestraalt U met zijn licht.'
Fluks heft de Godsmann uit de drommen,
Die blind'lings zich voor Rome's stoel,
Voor Leo's magtspreuk nederkrommen,
Het hoofd omhoog; vliegt vol gevoel,
Als wapperd' hij op Arendsvleug'len
In hooger zwerk, te wapen; wacht,
Om Rome's heerschzucht te beteug'len,
Van hooger Wezen heldenkracht.
Ja! Hemelkracht zaagt g' U geschenken:
Zij was U borst-curas en staal;
Zij schonk U, door uw' moed t'ontvonken,
Eerlang de schoonste zegepraal.¹²⁵

¹²³ Paulus Wilhelmus Brouwer, *Korte schets van de geschiedenis der hervorming* (Delft: P. Groot, 1817), 50-52. Zie ook: *Gezangen op het derde eeuwfeest der hervorming* (Zierikzee: A. de Vos Jz., 1817), 2-4; *Gezangen, om bij de viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming op den 2den november in de hervormde gemeente te Zevenhuizen gezongen te worden* (Rotterdam: N. Cornel, 6-7; J. de Jongh, *Zangen* (Enkhuizen: J. over de Linden, 1817), 1; Hendrik Wester, *Gezangen* (Groningen: J. Oomkens, 1817), 20-22; Hazeu en Van der Reyden, 283-284.

¹²⁴ Zie bijvoorbeeld: Van der Loo, *Gezangen*, 14; Kist, Wildschut en Veltman, 112; Petrus Deketh, *Kerk-zangen* (Harlingen: M. van der Plaats, 1817), 9; Hazeu en Van der Reyden, 284; Van Exter, 6.

¹²⁵ Deketh, *Kerk-zangen*, 7-8.

In dit lied is Luther een mythische held van bijna goddelijke proporties geworden, maar ook in teksten met een iets gematigder toon komt hij, soms in gezelschap van andere reformatoren, als strijder naar voren.¹²⁶ Sowieso is er, getuige de cluster ‘strijd en overwinning’ in tabel 2, in ruim een derde van de bestudeerde teksten sprake van oorlogsmetaforiek. Vaak gaat het dan over een bloedige strijd, met ‘moordschavotten’ en ‘vervolging’, waarna de reformatie uiteindelijk een bevrijding van onderdrukking en slavernij betekende.¹²⁷ In Montfoort klonk dan ook door het koor:

Zouden w’uwe daân niet melden?	Nooit een strijd, zoo schoon en heet,
Mannen, vol van hemelgeest!	Als gij allen moedig streedt,
ZWINGEL! LUTHER! waarheidshelden!	Mannen, die, door kracht van reden’,
God is in U groot geweest.	Bijgeloof en aardsgeweld
Nooit werd er eedler strijd gestreden,	Wank’len deedt en hebt geveld. ¹²⁸

Waarna de gemeente antwoordde met het volgende lied:

’t IJz’ren juk der menschen-vonden	Groote God! U loven wij.
Is verbroken, als een riet.	Tranen vloeijen uit onz’ oogen.
Moordschavotten, die hier stonden,	Wij zijn veilig; wij zijn vrij.
Mutsaard-mijten rooken niet.	’t Is uw werk, ô Alvermogen! ¹²⁹

Hoewel er in veel teksten een taal van strijd en bevrijding gebezigd wordt, wordt tegelijk vaak bezongen dat de reformatie als proces uiteindelijk gunstig is geweest voor *allen*. Volgens Van der Loo schijnt het licht nu ‘volk bij volk in d’oogen’ en ook veel andere liederen zingen over een onderdrukte mensheid die sinds de reformatie zich bevrijd mag weten.¹³⁰ De reformatie komt dan naar voren als een gebeurtenis of ontwikkeling die universeel goede gevolgen heeft gehad:

Eerst moest een ak’lig treurig duister	Zou eens het kind een ruste smaken
Op gansch het aardrijk zijn verspreid,	Een’ ruste zalig voor ’t gemoed,
Zou ’t zonlicht eens met heldren luister	Zou eens de telg het doelwit naken
Met volle pracht, met Majesteit,	Waartoe gij hem hebt opgevoed. –
Zijn’ stralen over d’aard verspreiden,	Triumf! dat duister is verdwenen,
Eerst moesten domheid, dweperij	Die nacht daalt op deez’ aard niet meer,
Den mensch aan hare ketens leiden	Het licht is aan de kim verschenen,
Doen zuchten in haar heerschappij.	De mensch is vrij! geen boeij klemt meer! ¹³¹

Af en toe wordt explicieter bezongen waarom de reformatie dan zo goede gevolgen heeft gehad, en niet enkel voor protestanten. Met een kenmerkend vooruitgangdenken klinkt het dan bijvoorbeeld:

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld: *Drietal zangen bij het derde eeuw-feest der kerk hervorming* (Zierikzee: François van Meerem, 1817), 4-5; Jan van Eijk, *Gezangen* (Groningen/Amsterdam: W. van Boekeren/W. Brave, 1817), 3-4; V.D., *Gezangen bij de plegtige viering, van het derde eeuwfeest der hervorming*, 2; *Herrinnering, ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der kerkhervorming* (Amsterdam: J. de Vogel, 1817), 5-6; Kist, Wildschut en Veldman, 110-111; Hazeu en Van der Reyden, 284-286.

¹²⁷ Zie voor beschrijvingen van de reformatie als bevrijding van slavernij bijvoorbeeld de volgende bronnen: V.D., 12; *Gezangen voor de Doopsgezinde gemeente te Koog en Zaanwijk*, f°A3r; *Gezangen ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der hervorming* (Arnhem: J.H. Moeleman, 1817), 10; *Herrinnering*, 8; De Jongh, 3; Kist, Wildschut en Veltman, 95; Visch, 46; Hazeu en Van der Reyden, 293.

¹²⁸ Van der Loo, *Gezangen*, 9.

¹²⁹ Van der Loo, *Gezangen*, 9.

¹³⁰ Van der Loo, *Gezangen*, 11. Zie voor andere voorbeelden: V.D., 13;

¹³¹ V.D., 11-12. Zie voor andere voorbeelden: V.D., 6; *Gezangen bij de godsdienstige viering*, 4; *Herrinnering*, 6-7; Hildebrandt, 9.

Toen lagchte *Jezus Godsdienst leer*
Ons meer verhelderd aan,
Zij daauwde moed in 't harte neêr,
En vreugd' op onze paan.
De wetenschap herrees uit 't stof;
Aan JEZUS Kruis gewijd;
Heeft zij, als eenen vruchtb' ren Hof
Die eêlste vrucht bereid.

De troon, de staat, heel 't Vaderland
Ontleend' haar vastheid, magt,
Door liefde vuur en eendragts band
Van haren invloeds kracht.
De Godsdienst, wetenschap en staat
Zijn alles haar verpligt;
Door haren invloed wordt 't gelaat
Der aard' alom verlicht.¹³²

Toch is volgens veel teksten de reformatie nog niet 'af': niet-protestanten zouden zich moeten bekeren, zodat wat in liederen als hierboven weergegeven niet enkel in overdrachtelijke zin voor de 'mensheid' zou gelden, maar een protestants christendom daadwerkelijk onder alle volken zich gemanifesteerd zou hebben. Veelal werd hierom gebeden aan het slot van de herdenkingsdiensten, zoals het koor dat in de Lutherse kerk van Arnhem deed:

Groote Vader der natuur!
ô Verhoor ons in dit uur;
Geef, dat alle stervelingen,
Eens verbroederd, zamen zingen

Halleluja u ter eer,
Ja, Heerlijkheid zij onzen Heer!
Halleluja! Halleluja!¹³³

In afwachting van dat alomtegenwoordige protestantisme roepen vele liederen op tot liefde en verdraagzaamheid (zie ook de cluster 'broederschap en eenheid'). Wel zijn er verschillen in de breedte waarin die eendracht geformuleerd wordt. Sommige liederen bezingen vooral broederschap als protestanten onderling, zoals Van Exter in Noordgouwe het koor liet zingen:

Broeders, Zusters, waar vergaderd,
Komt, met lof tot God genaderd,
Protestanten juicht alom
In 't gezuiverd heiligdom.¹³⁴

Maar niet veel later worden de aanwezigen als *christen* aangesproken:

Hoopt op die gewenschte tijden,
Christ'nen, stelt een eind aan 't strijden;
Geeft, in 't vreedzaam Nederland,
Geeft elkaar de broeder-hand.¹³⁵

Beide varianten komen voor, en met regelmaat allebei in dezelfde bronnen. Soms worden de protestanten in liederen echter opgeroepen om hun zang aan te laten sluiten bij specifieke (andere) groepen protestanten. Aan het begin van de dienst liet Van Exter het koor bijvoorbeeld al zingen:

¹³² *Gezangen voor het derde eeuwfeest der kerkelijke hervorming* (Deventer: J.H. de Lange, 1817), 2. Zie ook: De Jongh, 7; Jacob van Dam, *Gezangen en gedichten* (Gouda: N. Brinkman, 1817), 9.

¹³³ *Gezangen ter gelegenheid van de viering van het derde eeuw-feest der hervorming*, 15. Zie enkele van de vele voorbeelden: Visch, 48-49; *Gezangen bij gelegenheid der plegtige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming*, 6; *Gezangen, bij gelegenheid der plegtige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming*, 14, 22-24; Jacob van Dam, 15. Sommige liederen bezingen de bekering van specifiekere groepen; niet enkel 'Roomschen', maar ook Arabieren, Turken, Moren, Indianen of 'Kaffers' zouden zich moeten bekeren – zie bijvoorbeeld: Visch, 49 en Petrus van Raden, predikant in Breda, die uit de *Evangelische Gezangen* laat zingen: 'Och! brak die dag ook spoedig aan, / Dat Kaffer, Moor en Indiaan / De knie voor U, o Jezus! bogen: / O Geest! o Geest! breek door, breek door! / Dat alle volk zijn heilleer hoor'; / Zoo blijkt uw godlijk alvermogen, / Zoo wordt zijn godsdienst één alom, / En heel deez' aard zijn heiligdom.' (Gezang 151, de laatste strofe, opgegeven in Van Raden, 1).

¹³⁴ Van Exter, 10.

¹³⁵ Van Exter, 10.

Ja Hervormden, *Lutheranen*,
Menmonieten, *Arminianen*,
Prijst des Heeren groote daan,
Heft het hoogste lof-lied aan!

Broeders, Zusters, waar vergaderd,
Komt, met lof tot God genaderd,
In 't gezegend Nederland,
Roemt Gods wonderdoende hand!¹³⁶

Elders worden protestanten niet naar kerkelijke denominatie, maar naar natie ingedeeld. Zo moet de gemeente in Montfoort zingen met volken uit landen waar het protestantisme ook voet aan de grond heeft gekregen:

Juicht, Duitscher, Brit en Zweed en Deen,
Wien, met ons, 't zelfde licht bescheen!
Juicht, Noord en Zuid! juicht allerwegen.¹³⁷

Elders worden de christenen echter *allen* meegenomen in de gewenste eenheid waarin kerkmuren geslecht zouden zijn. In Loosduinen klonk het:

Roomsch en Onroomsch, door uw magt,
Liefelijk bijeengebragt.¹³⁸

Of in Zaandam:

Leert elkander teêr beminnen!
Broederliefde heersch' alom,
Broederliefd' is *Christendom*.¹³⁹

VADERLAND

Zoals in bovenstaande teksten van Van Exter al te lezen was, wordt in de kerkmuziek soms specifiek het Nederlander-zijn van de aanwezigen naar voren gebracht. Hoewel bij Van Exter de eenheid van protestanten *in* Nederland benadrukt wordt, wordt in andere bronnen een uitgesprokener relatie tussen protestant- en Nederlander-zijn tot stand gebracht. In een lied van Izaak Sannes klinkt zelfs een echo van de doelstelling van de NHK om godsdienst en liefde voor koning en vaderland aan te wakkeren:

Nog vaak herhaal' ons beurtgezag
Die zachte melodij;
En dat 't – waar 't onze bête vervang –
Altijd eenstemmig zij!

'Aan Godsdienst, Vorst en Vaderland'
(Der vrome vad'ren leus)
Zij aller hart, en trouw verpand
Met onverwrikbre keus.¹⁴⁰

¹³⁶ Van Exter, 4-5. Zie bijvoorbeeld ook: Van Eijk, *Gezangen*, 10-11.

¹³⁷ Van der Loo, *Gezangen*, 12.

¹³⁸ Van Eijk, *Gezangen*, 5.

¹³⁹ Barend Klijn Bz., in *Leerrede ter viering van het derde eeuwfeest der hervorming*, J.C.A. Sander (Zaandam: J.J. de Roode, 1817), 24. Zie bijvoorbeeld ook: G.J.F. Cramer von Baumgarten, *Gesprekken, levensschetsen en liederen* (Groningen/Amsterdam: W. van Boekeren, W. Brave, 1817), f*9v; Van Exter, 12, *Gezangen ter gelegenheid van de viering van het derde-eeuwfeest, der kerk hervorming*, 7-8; V.D., 13; *Gezangen, om bij de viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming op den 2den november in de hervormde gemeente te Zevenhuizen gezongen te worden*, 7-8; *Gezangen voor de Doopsgezinde gemeente te Koog en Zaandijk*, f*A4v; Wester, 23; Van Dam, 12; Johannes Decker Zimmerman, *Feest-liederen* (Utrecht, 1817), 12; Deketh, 10.

¹⁴⁰ Cramer von Baumgarten, f*9r.

Ook in andere bronnen komen dergelijke zinsneden voor en gaan ze wel gepaard met gebeden voor Nederland en de koning.¹⁴¹ Daarnaast zijn er bronnen die de vermeende gevolgen van de reformatie – waarden als verdraagzaamheid en deugzaamheid – verbinden aan Nederland:

Wen de vrije volken roemen,
Op hunn' braafheid, eer, en moed;
En het oord gelukkig noemen,
Door der burg'ren trouw behoed:
O! hoe schoon blinkt dan uw stand,
Uitverkoren Nederland!

Dierbaar Plekje! kroon der Aarde!
Heerlijke, aangebeden grond!
Waar was 't oord; waar 's menschen waarde,
Meer een' schuts, en schuilplaats vond?
Waar zag zich verdraagzaamheid,
Ooit een vast'ren steun bereid?¹⁴²

Elders wordt de reformatie verbonden aan de canonieke vaderlandse geschiedenis. Impliciet gebeurt dat in Gezang 171 uit de *Evangelische Gezangen* dat in verschillende diensten gezongen wordt:

Zie ons ootmoedig tot U naadren,
O God! zoo eindloos goed als groot,
Gij waart de God van onze vaadren,
Gij waart hun Redder in den nood;
Wij staren op het voorgeslacht,
En zien alom uw liefd' en macht.

Nu eens scheen zelfs de hoop verloren,
Daar slechts een wonder redden kon;
Maar Gij, Gij hadt hun hulp beschoren,
En 't zinkend Vaderland verwon:
Zelfs eeuwge wetten der natuur
Eerbiedigden uw albestuur.

God! zou ons hart het ooit vergeten,
Wat Gij voor onze vaadren deedt,
Toen dwinglandij het vrij geweten
Met al de magt der aard bestreed,
Uw almagt, uw ontferming bood
Hun 't eenigst uitzigt in den nood.

O Gij, der vaadren vast vertrouwen,
Hun hulp en toevlugt in 't gevaar!
Waar kan ons oog deez' grond aanschouwen,
Daar niet uw almagt zichtbaar waar?
Geheel het oude Nederland
Was steeds een wonder van uw hand.¹⁴³

Nederland en 'vaderland' lijken hier hetzelfde te zijn, en de 'dwinglandij' wordt in termen besproken die ook al in nieuwe liederen zichtbaar waren: het vrij geweten werd onderdrukt, maar in dit lied blijft onbesproken wie of wat dan daarvan de onderdrukker was.

Expliciet is een nieuw lied van Van Exter, waarin het narratief van reformatie-als-bevrijding vereenzelvigd wordt met de bevrijding van het 'Spaanse juk':

Gezegend zij deez' dag der dagen,
Aan 's Heeren lof en eer gewijd!
Van Spanjes ijz'ren juk ontslagen,
Van heerschzucht in Gods kerk bevrijd,

In vrije tempels neêrgezeten,
Juicht heel het Volk van Nederland:
'Vergruisd, verbroken is de keten
Dier dwinglandij, door 's Heeren hand!¹⁴⁴

Beide bovenstaande fragmenten laten zien hoe, door het verbinden van protestantisme en Nederland, deze als twee componenten van dezelfde identiteit worden verondersteld. 'Heel het Volk van Nederland' juicht immers om zowel de bevrijding van Spanje als bevrijding van 'heerschzucht in Gods kerk'. Het expliciet combineren van beide geschiedenissen is, zoals de onderste rij van tabel 2 al liet zien, echter vrij uitzonderlijk. Toch lijkt ook de brief waarmee de nationale synode het derde eeuwfeest aankondigde deze relatie te leggen door te stellen dat voor Nederland het 'gedenken aan

¹⁴¹ Zie bijvoorbeeld: Beukema, 7; Deketh, 10.

¹⁴² Klijn en Wilms, f*6v.

¹⁴³ Zie bijvoorbeeld: Van der Loo, *Gezangen*, 13; Kist, Wildschut en Veltman, 111, 113; Albert Goedkoop, *Feestreden* (Den Haag: S. de Visser, 1817), 24; R.J. van der Meulen, *De hervorming het werk Gods* (Amsterdam: A.B. Saakes en G. van Dijk, 1817), 1; Johannes Mulder, *Leerrede* (Groningen: R.J. Schierbeek), 24; Van Raden, 36.

¹⁴⁴ Van Exter, 7-8. Zie ook: Van der Loo, *Gezangen*, 12-13; Wester, 14-19.

de Kerkhervorming *tevens* eene blijde herinnering is van de verlossing van een ondragelijk juk' betekent.¹⁴⁵ Daarmee wordt reeds in de aankondiging verondersteld dat er sprake is geweest van twee bevrijdingen, juist in Nederland: de Nederlandse protestanten vierten dubbel feest, omdat ze *tevens* vierten politiek bevrijd te zijn – twee bevrijdingen als reden voor het vierten van de eigen identiteit.

In deze natie-opvatting is vanzelfsprekend weinig plaats voor katholieken, die, zo stelt Rob van der Laarse, in deze periode 'weer buiten de culturele natie' stonden, 'al behoorden ze dan tot het wettelijke land.'¹⁴⁶ Net als Van Rooden ziet Van der Laarse aan het eind van de achttiende eeuw in Nederland een 'ideaal van een verenigd, ondeelbaar vaderland' ontstaan, waarin men 'één God, één Godsdienst heeft' – het nieuwe verinnerlijke geloofsbeleving als fundament onder de 'voorstelling van het Vaderland als deugdzame natie'.¹⁴⁷

In 12 teksten gaat het over de notie 'vaderland', waarbij het in de meeste gevallen inderdaad over Nederland als vaderland gaat. Dat is bijvoorbeeld vast te stellen bij Beukema, in wiens *Godsdienstig gezang* verschillende liederen 'ons lieve Vaderland', 'ons land', 'dit goede land' of "'t Vaderland' bezingen en telkens duidelijk maken dat daarmee Nederland wordt, zoals in dit laatste lied:

Heer! zegen ook dit goede land,
Gelijk uw kerk, daarin geplant,
En Neêrlands hooge magten.
Schraag onzen Koning op zijn' troon;
Bewaar ook d'Erfgenaam der kroon;
En zegen hunn' geslachten.
Schenk groei / En bloei,
Door uwe hand, / Aan 't Vaderland,
Bij rust en vreê.
O Heer! dit is ons aller beê!¹⁴⁸

Hetzelfde is aan de hand in een kinderlied van Sannes dat hierboven al geciteerd werd (zie pagina 48). Dat lied valt daarnaast op omdat als een van beide wijsaanduidingen 'Wien Neêrlandsch bloed' wordt gegeven, het nieuwe officiële volkslied van het VKNL.¹⁴⁹

Een ander lied zingt weliswaar over 'heel 't Vaderland' (zie pagina 46) in een zin waarin ook 'de troon' en 'de staat' worden genoemd, maar daarmee zou niet uitsluitend Nederland bedoeld hoeven worden.¹⁵⁰ In de rest van de bron gaat het bijvoorbeeld over 'den grond waar 't outaar voor Twisko en Wodan eens stond en over Europa als door de reformatie verlicht terrein.¹⁵¹ Wellicht wordt bedoeld dat tronen en staten in vanouds germaanse gebieden in algemene zin hun stabiliteit aan het protestantisme hebben te danken, al is het niet onaannemelijk dat inderdaad de Nederlandse troon (het koningschap) bedoeld wordt.

Van de 12 liederen waarin het over 'vaderland' gaat, wordt in 5 gevallen deze notie expliciet aan Nederland verbonden. Zoals hierboven beschreven, gaat het soms om een minder afgebakend terrein:

¹⁴⁵ Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven* (deel 2), 643. Mijn cursivering.

¹⁴⁶ Van der Laarse, 10.

¹⁴⁷ Van der Laarse, 6. Zie ook: Van Rooden, 'Godsdienst en nationalisme', 232-234.

¹⁴⁸ Beukema, 7.

¹⁴⁹ Cramer von Baumgarten, f*7v-f*9r.

¹⁵⁰ *Gezangen voor het derde eeuwfeest der kerkelijke hervorming*, 1-2.

¹⁵¹ *Gezangen voor het derde eeuwfeest der kerkelijke hervorming*, 4-5.

de grond waar germaanse goden werden aanbeden. Andere keren gaat het om juist een kleiner afgebakend terrein. In Wilsum (Graafschap Bentheim), werd bijvoorbeeld gezongen over Graaf Arnold I van Bentheim, die de reformatie steunde en in 1544 de geestelijken in zijn graafschap opriep de liturgie naar sober, luthers model vorm te geven:

Triomf! ons dierbaar Vaderland
Voor driemaal honderd jaren,
Hervormd door ARNOLD kloek verstand,
Zingt met de Christen scharen.¹⁵²

Naast deze geografisch engere opvatting van het vaderlandbegrip wordt aan de term ook wel metafysischer lading gegeven. 'Vaderland' staat dan voor 'hemels vaderland', zoals in dit lied van Zimmerman aan de hand lijkt te zijn:

Nu gaan de Christ'nen hand in hand
Naar één en 't zelfde vaderland.
Verëenigd dienen w' ééne Heer;
In één tempel knielt men neër.¹⁵³

Concluderend kan gezegd worden dat geografische aspecten in de liederen niet in expliciete zin heel dominant zijn in de kerkmuziekteksten. Heel zelden wordt de lokale geschiedenis besproken, soms wordt de Tachtigjarige Oorlog bezongen, al vaker gaat het over Nederland of vaderland, maar dat laatste begrip betekent in een aantal uitzonderingen niet het Nederland – als historische verankering of in de hoedanigheid van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. In de volgende hoofdstukken zal ik enkele keren terugkeren op de noties 'vaderland' en 'Nederland'.

DENOMINALE VERSCHILLEN

Aangezien identificering met geografische gebieden niet in expliciete bewoordingen een dominant element is gebleken, is het interessant om te zien of er tussen verschillende protestantse denominaties nog verschillen zijn waar te nemen. De indeling in trefwoordenclusters is in tabel 3 identiek aan tabel 2, maar de verschillende kolommen tonen in dit geval verschillende kerkelijke denominaties waarin de liederen en/of cantates gezongen werden: Nederlandsch Hervormde Kerk (NHK), lutherse kerken (ELK en HELK) en Doopsgezinde Kerk (DG).

De verschillen tussen NHK en (H)ELK zijn het interessantst, omdat er zo weinig teksten zijn van diensten van de DK dat daar weinig generaliserends over te schrijven is. Dat zou ook gelden voor de teksten uit de Herstelde Evangelisch-Lutherse Kerk, maar deze zijn samengevoegd in één categorie met de Evangelisch Lutherse Kerk, omdat tussen beide genootschappen veel contact bestond en predikanten bijvoorbeeld aanstellingen in beide kerken tegelijkertijd konden hebben.¹⁵⁴

Tussen de NHK en de (H)ELK zijn opvallende verschillen te zien. In lutherse teksten gaat het bijvoorbeeld over het algemeen minder vaak over leer en waarheid, en ook de cluster 'redding door geloof' is daar minder vertegenwoordigd. Uitwerkingen van de protestantse leer, met een focus op redding en vergeving van zonde door het geloof van het individu en grote aandacht voor de bijbel als

¹⁵² Visch, 47.

¹⁵³ Zimmerman, 12.

¹⁵⁴ Dit gold bijvoorbeeld voor Adolph August Bendinger, die in Harlingen de HELK en in Hoorn de ELK tegelijkertijd diende.

voornaamste manier om God te kennen komen vaker voor in bronnen uit de NHK.¹⁵⁵ Ook valt op dat lutherse bronnen iets vaker de taal van licht en duisternis bezigen, de geschiedenis van de reformatie bezingen en vooral daarin reformatoren (in elk geval Luther) een rol laten spelen. Opvallend is echter dat, ondanks de veelvoorkomende representatie van Luther als oorlogsheld de cluster 'strijd en overwinning' in de hervormde bronnen juist dominant is, omdat daar veelal in algemenere termen over de reformatie als strijd wordt gezongen. Verder zijn er in bronnen uit de NHK meer karakterisering van het rooms-katholicisme te vinden. Ook het zingen over Nederland en vaderland gebeurt voornamelijk in bronnen uit de NHK en het zingen over de canonieke Nederlandse geschiedenis (eigenlijk altijd de Tachtigjarige Oorlog) vindt zelfs uitsluitend in die bronnen plaats.

trefwoordencluster	frequentie per kerkgenootschap			
	NHK (138)	(H)ELK (58)	DG (8)	totaal (204)
<i>God</i>	129 (93,5%)	57 (98,3%)	8 (100%)	194 (95,1%)
<i>licht en duisternis</i>	63 (45,7%)	30 (51,7%)	4 (50%)	97 (47,5%)
<i>leer en waarheid</i>	61 (44,2%)	21 (36,2%)	4 (50%)	86 (42,2%)
<i>geschiedenis van (de) reformatie(s)</i>	45 (32,6%)	23 (39,7%)	8 (100%)	76 (37,3%)
<i>strijd en overwinning</i>	51 (37%)	17 (29,3%)	1 (12,5%)	69 (33,8%)
<i>broederschap en eenheid</i>	44 (31,9%)	21 (36,2%)	3 (37,5%)	68 (33,3%)
<i>karakterisering van het rooms-katholicisme</i>	49 (35,5%)	13 (22,4%)	1 (12,5%)	63 (30,9%)
<i>Gods grootheid</i>	45 (32,6%)	17 (29,3%)	0 (0%)	62 (30,4%)
<i>redding door geloof en bijbel</i>	46 (33,3%)	14 (24,1%)	0 (0%)	60 (29,4%)
<i>voortgang en Verlichting</i>	30 (21,7%)	13 (22,4%)	0 (0%)	43 (21,1%)
<i>reformatoren</i>	14 (10,1%)	20 (34,5%)	1 (12,5%)	35 (17,2%)
<i>eigen geografie en demografie</i>	22 (15,9%)	2 (3,4%)	0 (0%)	24 (11,8%)
<i>canonieke geschiedenis van Nederland</i>	2 (1,4%)	0 (0%)	0 (0%)	2 (1%)

Tabel 3. Verschillende trefwoordenclusters en de frequentie waarin deze voorkomen in verschillende kerkgenootschappen. De percentages zijn afgezet tegen het totaal aantal teksten in de tekstcategorie dat tussen haakjes achter het betreffende kerkgenootschap staat.

Kortom: in de NHK wordt er relatief vaker gezongen over waarheid versus bijgeloof, strijd, (dogmatische) kenmerken van het protestantisme versus die van het katholicisme en Nederland. In lutherse bronnen is de beeldspraak van licht en duisternis iets dominant en wordt specifiek over gebeurtenissen in en rond het leven van Maarten Luther gezongen.

In het gehele corpus is het bezingen van geografische geworteldheid weliswaar aanwezig, maar moet dat het afleggen tegen het bezingen van protestantse (en duidelijk niet-katholieke) leer en praktijk, en de metaforen reformatie-als-licht en reformatie-als-overwinning.

In de volgende hoofdstukken zal achtereenvolgens besproken worden in hoeverre deze discoursen ondersteund konden worden door de muziek waarop de teksten geklonken hebben, door het gegeven dat het derde eeuwfeest nadrukkelijk een act van collectief herinneren moest zijn en welke sociale aspecten een rol gespeeld kunnen hebben.

¹⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: Brouwer, 50-52; Van Eijk, *Gezangen*, 8-9; *Gezangen, om bij de viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming op den 2den november in de hervormde gemeente te Zevenhuizen gezongen te worden*, 6-7; De Jongh, 5; Wester, 20-22.

4

MELODIEËN EN CONTRAFACHTUUR

De muziek waarop een tekst klinkt, kan deze meer lading geven dan wanneer ze ‘slechts’ zou worden gelezen of voorgedragen. In dit hoofdstuk wordt deze dimensie van de gezongen kerkmuziek van het derde eeuwfeest onderzocht.

Van de cantates is, met uitzondering van de cantate van Hazeu en Van der Reyden, geen muziek overgeleverd.¹⁵⁶ Voor de nieuwe liederen geldt dat ze allemaal gezongen werden op bestaande, en vaak bekende melodieën.

standaardnaam	frequentie per categorie		
	bundels (73)	nieuw (163) ¹⁵⁷	totaal (236)
<i>Wie schön leuchtet der Morgenstern</i>	3 (4,1%)	20 (12,3%)	23 (9,7%)
<i>Psalm 068 Datheen</i>	5 (6,8%)	10 (6,1%)	15 (6,4%)
<i>Psalm 118 Datheen</i>	5 (6,8%)	9 (5,5%)	14 (5,9%)
<i>Wer nur den lieben Gott lässt walten</i>	8 (11%)	2 (1,2%)	10 (4,2%)
<i>Psalm 084 Datheen</i>	1 (1,4%)	8 (4,9%)	9 (3,8%)
<i>Wachet auf, ruft uns die Stimme</i>	2 (2,7%)	7 (4,3%)	9 (3,8%)
<i>Halleluja lof zij de heer</i>	2 (2,7%)	6 (3,7%)	8 (3,4%)
<i>O süßter Stand</i>	0 (0%)	8 (4,9%)	8 (3,4%)
<i>Psalm 042 Datheen</i>	1 (1,4%)	7 (4,3%)	8 (3,4%)
<i>Psalm 081 Datheen</i>	2 (2,7%)	5 (3,1%)	7 (3%)
<i>Ein feste Burg</i>	5 (6,8%)	1 (0,6%)	6 (2,5%)
<i>God sprak men stelle op berg en rots</i>	1 (1,4%)	5 (3,1%)	6 (2,5%)
<i>Psalm 150 Datheen</i>	4 (5,5%)	2 (1,2%)	6 (2,5%)
<i>Sollte ich meinem Gott nicht singen</i>	3 (4,1%)	3 (1,8%)	6 (2,5%)
<i>Uren dagen maanden jaren</i>	0 (0%)	6 (3,7%)	6 (2,5%)
<i>Psalm 100 Datheen</i>	0 (0%)	5 (3,1%)	5 (2,1%)
<i>Jour du Seigneur</i>	0 (0%)	4 (2,5%)	4 (1,7%)
<i>Psalm 025 Datheen</i>	0 (0%)	4 (2,5%)	4 (1,7%)
<i>Psalm 065 Datheen</i>	1 (1,4%)	3 (1,8%)	4 (1,7%)
<i>Psalm 077 Datheen</i>	2 (2,7%)	2 (1,2%)	4 (1,7%)
<i>Psalm 089 Datheen</i>	4 (5,5%)	0 (0%)	4 (1,7%)
<i>Psalm 111 Haecht</i>	0 (0%)	4 (2,5%)	4 (1,7%)
TOTAAL	49 (67,1%)	(74,8%)	170 (72%)

Tabel 4. De meest voorkomende melodieën in de herdenkingen van 1817. De percentages zijn afgezet tegen het totaal aantal teksten in de tekstcategorie dat tussen haakjes achter betreffende categorie staat.

Soms wordt dan verwezen naar de gangbare of oorspronkelijke titel van een lied ('Wie is die schoone Morgenster' of 'Wer nur den lieben Gott lässt, &c. '), maar in bijna alle gevallen volstaat een verwijzing naar een nummer in gezangenbundels, zoals ook vaak verwezen wordt naar deze bundels bij het zingen van bestaande liederen daaruit. Ik heb 69 verschillende melodieën kunnen traceren, de 22 meest voorkomende daarvan staan opgesomd in tabel 4.

De eerste kolom geeft de standaard aanduidingen weer die in de *Liederenbank* gebruikt worden, de tweede kolom de frequentie van de melodie bij liederen uit genoemde bestaande bundels, de derde

¹⁵⁶ Daarom zal straks ingegaan worden op de interactie tussen zangers, koren en gemeente om de verschillende rollen te belichten die door die partijen veelal werden in de onderlinge interactie.

¹⁵⁷ In de categorie 'nieuw' vallen hier zowel nieuwe liederen als nieuwe cantatedelen.

kolom de frequentie van de melodie bij nieuwe liederen en de laatste kolom het totaal aantal keren dat er in het corpus naar deze melodie verwezen wordt. Er zijn in totaal 73 en 163 liederen uit respectievelijk de gangbare gezangenbundels en bronnen met nieuwe teksten in het corpus aanwezig. De percentages achter de frequenties geven dan ook weer wat de relatieve dominantie van een bepaalde melodie in zo een deel van het corpus is. De percentages in de onderste rij laten zien dat 72% van alle liederen (cantates uitgesloten) in het corpus gezongen moesten worden op één (of meerdere) van de melodieën in tabel . Voor de nieuwe liederen ligt dat percentage iets hoger (74,8%) en is de spreiding dus kleiner dan bij liederen uit bestaande bundels (67,1%).

Nu is het interessant om bij de liederen die op een veelgebruikte melodie gezongen werden Grijs typen ontlening te traceren. Bij alle nieuwe liederen is er sprake van muzikale ontlening (de melodie is overgenomen van het/een model) en in veel gevallen wordt daarbij ook de strofevorm (formele ontlening) overgenomen. Zoals in hoofdstuk 1 al werd aangekaart, is literaire ontlening het interessantst, omdat daarbij tekstuele thematiek van oudere liederen op dezelfde melodie ook in een nieuw contrafact aanwezig is. Bij literaire ontlening hoeft deze thematische relatie niet enkel te bestaan tussen het origineelste lied op een melodie en het te onderzoeken contrafact. Het is evengoed interessant te onderzoeken of contrafacten onderling blijk geven van literaire ontlening.

Naar de melodie *Wie schön leuchtet der Morgenstern* wordt bijvoorbeeld verwezen door gezang 178 uit de *Evangelische Gezangen* te noemen, en niet de titel van het oorspronkelijke lied op deze melodie. Lutherse bronnen verwijzen veelal naar deze melodie door psalm 33 of gezang 80 te noemen van *Het boek der psalmen, nevens christelyke gezangen*. Omdat deze thematisch al flink verschillen van het oorspronkelijke lied – een kerst- of driekoningenlied vol bruidsmystiek over Jezus als morgenster en bruidegom, terwijl gezang 178 een lied over vrede na strijd, gezang 80 een pinksterlied en gebed om de Heilige Geest en psalm 33 een lied over Gods almacht zijn – zal hier de aandacht voornamelijk uitgaan naar deze contrafacten en minder naar het origineel van *Wie schön leuchtet der Morgenstern*. Dat bij nieuwe liederen niet naar dit origineel, maar naar een specifiek lied uit een recentere bron (gezangenbundel) verwezen wordt veronderstelt immers al dat de zangers meer bekend waren met dat lied dan wellicht met het origineel, dat in dit geval wel degelijk als gezang 96 gewoon aanwezig is in *Het boek der psalmen, nevens christelyke gezangen* en dus ook potentieel bekend was.

Is het echter zo dat liederen die aanwezig zijn in bepaalde tekstclusters sterker vertegenwoordigd zijn dan in het corpus in het algemeen? Trekken bepaalde thema's zagezegd bepaalde melodieën meer aan dan andere thema's?

LICHT EN DUISTERNIS

In tabel 5 is te zien dat dat eigenlijk niet geldt voor de cluster 'licht en duisternis'. Tabel 5 geeft weer welke melodieën in deze cluster het meest voorkomen, en de verschillen tussen de percentages in de rechterkolom ('totaal') in deze tabel en tabel 4 zijn niet erg groot. Lieder met als melodie *Wie schön leuchtet der Morgenstern* zijn kortom niet sterker aanwezig in de cluster 'licht en duisternis' dan in het corpus als geheel. Op melodieuze niveau gedraagt deze cluster zich zagezegd weinig opvallend ten opzichte van het corpus in het algemeen.

standaardnaam	frequentie per categorie		
	bundels (20)	nieuw (135)	totaal (155)
<i>Wie schön leuchtet der Morgenstern</i>	1 (5%)	9 (6,7%)	10 (6,5%)
<i>Psalm 068 Datheen</i>	2 (10%)	6 (4,4%)	8 (5,2%)
<i>O süsster Stand</i>	0 (0%)	7 (5,2%)	7 (4,5%)
<i>Psalm 084 Datheen</i>	1 (5%)	6 (4,4%)	7 (4,5%)
<i>Psalm 118 Datheen</i>	2 (10%)	5 (3,7%)	7 (4,5%)
<i>Halleluja lof zij de heer</i>	0 (0%)	5 (3,7%)	5 (3,2%)
<i>Uren dagen maanden jaren</i>	0 (0%)	5 (3,7%)	5 (3,2%)
<i>Wachet auf, ruft uns die Stimme</i>	0 (0%)	5 (3,7%)	5 (3,2%)
<i>Wer nur den lieben Gott lässt walten</i>	3 (15%)	2 (1,5%)	5 (3,2%)
TOTAAL	9 (45%)	50 (37%)	59 (38,1%)

Tabel 5. De meest voorkomende melodieën in de herdenkingen van 1817 in de cluster 'licht en duisternis'. De percentages zijn afgezet tegen het totaal aantal teksten in de cluster dat tussen haakjes achter betreffende categorie staat.

STRIJD EN OVERWINNING

Het bezingen van strijd en overwinning lijkt echter duidelijker om specifieke melodieën te vragen en andere vermijden. *Wie schön leuchtet der Morgenstern* is in het gehele corpus bijvoorbeeld relatief dominant, maar komt binnen deze trefwoordencluster slechts één maal voor (zie tabel 6).¹⁵⁸ Dat is opvallend, aangezien 8 van de 23 keer dat deze melodie voorkomt, ernaar verwezen wordt door naar gezang 178 van de *Evangelische gezangen* te verwijzen. In dat lied wordt God gedankt voor vrede, omdat hij 'de vlam des krijgs gebluscht' heeft.¹⁵⁹

O süsster Stand wordt daarentegen het vaakst gebruikt om de thematiek van strijd en overwinning te bezingen, al zijn dat in alle gevallen nieuwe liederen. In 3 van de 8 nieuwe liederen is geen wijsaanduiding genoteerd, maar kon deze melodie afgeleid worden uit de strofenvorm. De 5 andere gevallen verwijzen alle naar gezang 9 uit de *Evangelische gezangen*. Dat gezang gaat echter in het geheel niet over strijd of overwinning, maar over Gods alwetendheid (zo is het lied dan ook getiteld). Wel zijn er in dezelfde bundel twee andere liederen op deze melodie (gezag 127 en 180), maar dat zijn respectievelijk een danklied voor Jezus' kruis en opstanding en een avondlied. Van literaire ontlening lijkt bij deze acht liederen wat dit betreft dus geen sprake. Wellicht werd deze melodie gekozen vanwege de zingbaarheid of bekendheid ervan.

standaardnaam	frequentie per categorie		
	bundels (22)	nieuw (82)	totaal (104)
<i>O süsster Stand</i>	0 (0%)	8 (6,6%)	8 (7,7%)
<i>Psalm 068 Datheen</i>	1 (4,5%)	5 (4,1%)	6 (5,8%)
<i>Wer nur den lieben Gott lässt walten</i>	6 (27,3%)	0 (0%)	6 (5,8%)
<i>Ein feste Burg</i>	4 (18,2%)	0 (0%)	4 (3,8%)
<i>Psalm 111 Haecht</i>	0 (0%)	4 (3,3%)	4 (3,8%)
<i>Sollte ich meinem Gott nicht singen</i>	1 (4,5%)	3 (2,5%)	4 (3,8%)
<i>Psalm 118 Datheen</i>	0 (0%)	3 (2,5%)	3 (2,9%)
TOTAAL	12 (54,5%)	23 (18,9%)	35 (33,7%)

Tabel 6. De meest voorkomende melodieën in de herdenkingen van 1817 in de cluster 'strijd en overwinning'.

Bij liederen met de melodie van psalm 68 ('Psalm 068 Datheen') is dat wel sprake van literaire ontlening. Er is slechts één nieuw lied dat expliciet psalm 68 als wijsaanduiding geeft, maar ook de

¹⁵⁸ Het gaat om het lied 'Hoe schoon rees eens de blijde dag', dat duidelijk ook literaire ontlening pleegt – zie: Cramer von Baumgarten, f*2r-f*3r.

¹⁵⁹ *Evangelische gezangen*, 320.

andere wijsaanduidingen (de Geneefse psalm 36 en de lutherse psalm 2) verwijzen naar liederen die passen in de thematiek van strijd en overwinning. In psalm 68 gaat het namelijk over goddeloze vijanden die vluchten voor een strijdende God, en dat geldt ook voor psalm 2 en psalm 36. Door de melodie van deze bekende psalmen te kiezen, probeerden de dichters van nieuwe liederen wellicht bewust deze psalmteksten mee te laten resoneren in hun liederen, of geven ze blijk onbewuster melodieën gekozen te hebben die connotaties van strijd, overwinning en heldendom met zich dragen. Pieter Jan Laan citeerde echter letterlijk psalm 68, zoals die in de berijming van 1773 gezongen werd:

Geloofd zij God met diepst ontzag!
 Hij overlaadt ons, dag aan dag,
 Met zijne gunstbewijzen;
 Die God is onze zaligheid.
 Wie zou die hoogste Majesteit
 Dan niet met eerbied prijzen?
 Die God is ons een God van heil;
 Hij schenkt, uit goedheid, zonder peil,
 Ons 't eeuwig zalig leven:
 Hij kan, en wil, en zal in nood,
 Zelfs bij het naadren van den dood,
 Volkomen uitkomst geeven.¹⁶⁰

Geloofd zij God met diepst ontzag,
 Die uit den Nacht den blijdsten Dag,
 Der eeuwen roem deed rijzen:
 Zijn' Kerk, des Satans list tot schand'
 Gezuiverd heeft, op nieuw geplant,
 Op wonderbare wijzen:
 Die ook in Nederland zijn licht
 Deed opgaan, en zijn Rijk nog sticht,
 Zijn' trouwe wil betoonen:
 Prijst *Luther* – ook *Calvijn* – maar meer
 Vermeldt GODS Naam en JEZUS Eer,
 Die onder ons wil wonen.¹⁶¹

Veel andere gevallen springen vrijer, maar, zo lijkt het, wel degelijk bewust om met dezelfde thematiek.

De melodie *Wer nur den lieben Gott lässt walten* komt alleen voor bij liederen uit bestaande bundels in deze tekstcluster. In alle 6 gevallen is dat hetzelfde lied: gezang 171 uit de *Evangelische gezangen*, dat hierboven al besproken is (zie pagina 49). Het oorspronkelijke lied heeft verder niet met strijd of overwinning te maken, en dat geldt ook voor de andere liederen in het corpus op deze melodie.

Ook voor *Ein feste Burg* geldt dat slechts liederen uit bestaande bundels op deze melodie werden gezongen. *Ein feste Burg ist unser Gott* is een tekst die Maarten Luther zelf gedicht heeft en is een bewerking van psalm 46. In Utrecht zongen lutheranen deze psalm dan ook op die melodie en vermeldt Thomas expliciet dat Luther dit lied gedicht heeft.¹⁶² Bij de drie andere gevallen wanneer deze melodie in het corpus voorkomt, gaat het om gezang 156 uit de *Evangelische gezangen* – deze werd dus in hervormde context gezongen. Dat lied toont echter sterke overeenkomsten met het Lutherlied, zodanig dat ook bij dit gezang van literaire ontlening gesproken kan worden. Hoewel dit geen nieuwe liederen waren, kon het zingen ervan uiteraard het gevoel protestants te zijn versterken: op een herdenkingsdag van Luthers aanzet tot de reformatie geeft het zingen van een lied van zijn hand een kerkdienst natuurlijk extra lading, en die lading zou niet onwaarschijnlijk ook gevoeld kunnen zijn bij (lichte) bewerkingen van deze tekst op dezelfde melodie, zoals gezang 156 uit de *Evangelische gezangen*.

¹⁶⁰ Het boek der psalmen, nevens de gezangen bij de Hervormde Kerk van Nederland in gebruik, f*37r.

¹⁶¹ Pieter Jan Laan, *Twee leerredenen* (Rotterdam: N. Cornel, 1817), 51. Een ander voorbeeld van literaire ontlening uit hetzelfde psalmvers is: *Gezangen op het derde eeuwfeest der hervorming*, 6.

¹⁶² Zie: Thomas en Zimmerman, 30-31.

BROEDERSCHAP EN EENHEID

De cluster 'liefde en eenheid' is in het corpus bijna evenveel aanwezig als de cluster 'strijd en overwinning'. Zoals te zien is in tabel 7 blijkt er bij het kiezen of schrijven van liederen met deze thematiek echter minder sterke voorkeur geweest te zijn voor bepaalde melodieën.

standaardnaam	frequentie per categorie		
	<i>bundels (14)</i>	<i>nieuw (87)</i>	<i>totaal (101)</i>
<i>Wie schön leuchtet der Morgenstern</i>	1 (7,1%)	5 (5,7%)	6 (5,9%)
<i>Psalm 118 Datheen</i>	2 (14,3%)	3 (3,4%)	5 (5%)
<i>O süsster Stand</i>	0 (0%)	4 (4,6%)	4 (4%)
<i>Psalm 068 Datheen</i>	0 (0%)	4 (4,6%)	4 (4%)
<i>Psalm 084 Datheen</i>	0 (0%)	4 (4,6%)	4 (4%)
<i>God sprak men stelle op berg en rots</i>	0 (0%)	3 (3,4%)	3 (3%)
<i>Psalm 077 Datheen</i>	1 (7,1%)	2 (2,3%)	3 (3%)
<i>Uren dagen maanden jaren</i>	0 (0%)	3 (3,4%)	3 (3%)
<i>Wer nur den lieben Gott lässt walten</i>	1 (7,1%)	2 (2,3%)	3 (3%)
TOTAAL	5 (35,7%)	30 (34,5%)	35 (34,7%)

Tabel 7. De meest voorkomende melodieën in de herdenkingen van 1817 in de cluster 'broederschap en eenheid'.

Vooraf de melodie *Wie schön leuchtet der Morgenstern* is hier, net als bij de cluster 'strijd en overwinning' minder vertegenwoordigd dan in het corpus als geheel. Ik kom om die reden straks op specifiek deze melodie uitgebreider terug. Andere melodieën, zoals *Psalm 118 Datheen* of *O süsster Stand*, zijn in deze cluster ongeveer in even sterke mate aanwezig als in het gehele corpus.

KARAKTERISERINGEN VAN HET ROOMS-KATHOLICISME

O süsster Stand komt, net als in 'strijd en overwinning', in 'karakterisering van het rooms-katholicisme' bovengemiddeld vaak voor – twee clusters die (zie hoofdstuk 3) die sterker in hervormde dan in lutherse bronnen aanwezig zijn. In deze cluster is het zelfs de meest voorkomende melodie. Dat is op zich niet verwonderlijk; in liederen die zich bedienen van oorlogstaal wordt veelal ook bezongen *waartegen* gevochten moest worden en worden daarom katholieke praktijken en theologie beschreven. De volgende strofe illustreert dat:

Het Bijgeloof hield, in zijn keten,
 Het onverlicht verstand bekneld;
 De stem van godsdienst en geweten,
 Zweeg voor de dwangtaal van 't geweld.

o Droeve tijden! bange jaren!
 o Dagen, vol van ramp en nood!
 Toen 't bloed van vrome martelaren,
 Van duizend moordschavotten vloot.¹⁶³

O süsster Stand werd dus, meer dan andere melodieën, gebruikt om van strijd tegen het rooms-katholicisme te zingen. Wel gaat het om maar 8 gevallen in het corpus, waarbinnen het om 5 unieke liederen gaat waarvan 3 in 2 bronnen voorkomen. Van de 3 liederen die meer dan eens voorkomen zijn van 2 de auteurs bekend: Van Exter en Warnsinck.¹⁶⁴ Het andere lied is ook van Van Exter, maar komt in andere bronnen zijn eigen *Christelijke feest-gezangen* niet voor.

Aangezien het bij liederen met *O süsster Stand* als melodie niet om literaire ontlening gaat, zou het dus gewoon zo kunnen zijn dat genoemde auteurs om andere redenen deze melodie verkozen: de

¹⁶³ Warnsinck, 9.

¹⁶⁴ Het gaat om de liederen 'Licht spoedig aan, o schoone tijden (Van Exter, 11-12; *Gezangen ter gelegenheid van de viering van het derde eeuw-feest, der kerk hervorming*, 7), 'Komt, knielen wij voor onzen Koning' (Warnsinck, 9-10; *Herrinnering*, 4-5).

gemeente kende de melodie al, hield er misschien van deze melodie te zingen, of de auteurs waren er wellicht zelf liefhebber van.

standaardnaam	frequentie per categorie		
	bundels (11)	nieuw (86)	totaal (97)
<i>O süsster Stand</i>	0 (0%)	8 (9,3%)	8 (8,2%)
<i>Wer nur den lieben Gott lässt walten</i>	6 (54,5%)	0 (0%)	6 (6,2%)
<i>Psalm 068 Datheen</i>	0 (0%)	4 (4,7%)	4 (4,1%)
<i>Psalm 100 Datheen</i>	0 (0%)	4 (4,7%)	4 (4,1%)
<i>Psalm 118 Datheen</i>	0 (0%)	4 (4,7%)	4 (4,1%)
<i>Wie schön leuchtet der Morgenstern</i>	1 (9,1%)	3 (3,5%)	4 (4,1%)
<i>Ein feste Burg</i>	3 (27,3%)	0 (0%)	3 (3,1%)
<i>Sollte ich meinem Gott nicht singen</i>	1 (9,1%)	2 (2,3%)	3 (3,1%)
TOTAAL	11 (100%)	25 (29,1%)	36 (37,1%)

Tabel 8. De meest voorkomende melodieën in de herdenkingen van 1817 in de cluster 'karakterisering van het rooms-katholicisme (ten tijde van de reformatie).

Een andere veelvoorkomende melodie bij nieuwe liederen waarin het rooms-katholicisme wordt gekarakteriseerd, is *Wer nur den lieben Gott lässt walten*. In alle gevallen gaat het over 'Zie ons ootmoedig tot u naad'ren' uit de *Evangelische gezangen* (weergegeven op pagina 49). Dat lied bezingt de onderdrukking van het 'vrij geweten'. Nieuwe liederen over deze thematiek werden echter geen enkele keer op deze melodie gezongen.

WIE SCHÖN LEUCHTET DER MORGENSTERN

In tegenstelling tot *O süsster Stand* komt *Wie schön leuchtet der Morgenstern* in de cluster 'karakterisering van het rooms-katholicisme' juist minder voor dan in het gehele corpus, zoals dat ook het geval was in de clusters 'broederschap en eenheid', 'strijd en overwinning' en 'licht en duisternis', terwijl het in het gehele corpus de meest voorkomende melodie is. Waarover werd dan gezongen met deze melodie?

trefwoordencluster	frequentie per categorie			
	liederen uit bundels (3)	nieuwe liederen (17)	cantatedelen (3)	totaal (23)
<i>God</i>	3 (100%)	15 (88,2%)	3 (100%)	21 (91,3%)
<i>leer en waarheid</i>	2 (66,7%)	8 (47,1%)	2 (66,7%)	12 (52,2%)
<i>licht en duisternis</i>	1 (33,3%)	5 (29,4%)	3 (100%)	9 (39,3%)
<i>geschiedenis van (de) reformatie(s)</i>	0 (0%)	7 (41,2%)	0 (0%)	7 (30,4%)
<i>redding door geloof en bijbel</i>	1 (33,3%)	6 (35,3%)	0 (0%)	7 (30,4%)
<i>broederschap en eenheid</i>	1 (33,3%)	2 (11,8%)	3 (100%)	6 (26,1%)
<i>voortgang en Verlichting</i>	0 (0%)	4 (23,5%)	2 (66,7%)	6 (26,1%)
<i>Gods grootheid</i>	0 (0%)	4 (23,5%)	1 (33,3%)	5 (21,7%)
<i>karakterisering van het rooms-katholicisme</i>	1 (33,3%)	3 (17,6%)	0 (0%)	4 (17,4%)
<i>eigen geografie en demografie</i>	0 (0%)	3 (17,6%)	0 (0%)	3 (13%)
<i>reformatoren</i>	0 (0%)	3 (17,6%)	0 (0%)	3 (13%)
<i>strijd en overwinning</i>	0 (0%)	1 (5,9%)	0 (0%)	1 (4,3%)
<i>canonieke geschiedenis van Nederland</i>	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)

Tabel 9. Verschillende trefwoordenclusters en de frequentie waarin deze voorkomen in teksten met de melodie *Wie schön leuchtet der Morgenstern*.

In tabel 9 is te zien dat, vergeleken met tabel 2, beduidend minder over 'licht en duisternis' wordt gezongen dan in alle teksten over het algemeen het geval is. Die eerste plaats wordt hier ingenomen door de cluster 'leer en waarheid', terwijl de cluster 'redding door geloof en bijbel' bij liederen met *Wie schön leuchtet der Morgenstern* als melodie ongeveer even sterk aanwezig is als in het gehele corpus.

Daaruit blijkt dat liederen met deze melodie sterker dan gemiddeld een tegenstelling tussen enerzijds waarheid en juiste leer en anderzijds leugen en bijgeloof benadrukken, maar de juiste leer niet expliciet beschrijven. Een goed voorbeeld daarvan is de volgende strofe, die in de Amsterdamse Hersteld Evangelisch-Lutherse kerk gezongen werd:

Breng alle dolenden te regt,
Opdat z' aan uwen dienst gehecht,
Uw' schoone lessen hooren,
Die zoo vol godd'lijk eenvoud zijn;
Dan zal noch ongelooft, noch schijn,
Maar waarheid hen bekoren.
Zoo groei'
En bloei',
Door uw' zegen,
Allerwegen,
't Rijk der waarheid,
Met een' onverdoofb're klaarheid.¹⁶⁵

Het gaat weliswaar over dwaling en waarheid, maar dezelfde tekst had ook door katholieken gezongen kunnen zijn: nergens wordt expliciet een tegenstelling tussen protestantse en katholieke leer gemaakt – wellicht dat 'eenvoud' en 'schijn' daar nog het dichtst bij in de buurt komen.

In bovenstaande strofe is trouwens sprake van literaire ontlending uit gezang 178 van de *Evangelische gezangen*:

Keer, handlaar! zee- en landman! keer
Nu dankend tot uw ruste weêr;
God zelf heeft z' u geschonken:
Bij vlijt en godsvrucht zal ons land
Herleven, als in vroegren stand,
Hoe diep ook nu gezonken.
Zoo groei'
En bloei',
Bij Gods zegen,
Allerwegen,
Door den vrede,
Neêrlands welvaart op uw bede!¹⁶⁶

In gezang 178 wordt benadrukt dat vlijt en godsvrucht Nederland zullen doen bloeien, Warnsincks nieuwe lied gaat het om het 'rijk der waarheid' dat bloeit doordat alle 'dolenden' de juiste leer aanhangen.

Beukema gebruikte de melodie van gezang 178 (dat is dus *Wie schön leuchtet der Morgenstern*) om explicieter Nederland te bezingen. In zijn *Godsdienstig gezang* komen drie liederen voor op deze

¹⁶⁵ Warnsinck, 9.

¹⁶⁶ *Evangelische gezangen*, 320.

melodie, en in elke daarvan gaat het om Gods bescherming van het vaderland. Aangezien gezang 178 duidelijk betrekking heeft op vrede in Nederland, zou het goed kunnen dat gedachtegangen als die van Warnsinck via connotaties van deze melodie meeklinken in nieuwe liederen: door bekering tot de ware leer (immers een dominant discours bij nieuwe liederen op deze melodie) kom niet enkel het 'rijk der waarheid', maar ook een vredig Nederland tot stand.

VADERLAND

In het vorige hoofdstuk bleek dat de thematiek van Nederland en 'vaderland' zich bijzonder liet binden aan een enkel lied: gezang 171 uit de *Evangelische gezangen*. Er is echter geen enkel nieuw lied dat op die melodie van dezelfde thematiek rept.

standaardnaam	frequentie per categorie		
	bundels (6)	nieuw (27)	totaal (32)
<i>Wer nur den lieben Gott lässt walten</i>	6 (100%)	0 (0%)	6 (18,8%)
<i>Psalm 100 Datheen</i>	0 (0%)	3 (11,1%)	3 (9,4%)
<i>Wie schön leuchtet der Morgenstern</i>	0 (0%)	3 (11,1%)	3 (9,4%)
<i>Psalm 077 Datheen</i>	0 (0%)	2 (7,4%)	2 (6,4%)
<i>Uren dagen maanden jaren</i>	0 (0%)	2 (7,4%)	2 (6,4%)
TOTAAL	6 (100%)	10 (37%)	16 (50%)

Tabel 10. De meest voorkomende melodieën in de herdenkingen van 1817 in de cluster 'eigen geografie en demografie'.

Wel wordt de melodie van de Geneefse psalm 100 in 3 van de 5 keer gebruikt om over de eigen territoriale gehechtheid te zingen. In alle 3 gevallen gaat het om (een deel van) een lied van Wester. Het lied vertoont enige gelijkenis met psalm 100. De psalm roept op God te naderen met lofliederen en bezingt Gods bescherming, de geslachten door:

Juich, aarde; juicht alom den HEER';
Dient God met blijdschap, geeft Hem eer;
Komt, nadert voor zijn aangezicht;
Zingt Hem een vrolijk lofgedicht.

Gaat tot zijn poorten in met lof,
Met lofzang in zijn heilig hof;
Looft Hem aldaar met hart en stem;
Prijst zijnen naam; verheerlijkt Hem.

De HEER is God; erkent dat Hij
Ons heeft gemaakt (en geenzins wij)
Tot schaapen, die Hij voedt en weidt,
Een volk, tot zijnen dienst bereid.

Want goedertieren is de HEER;
Zijn goedheid eindigt nimmermeer;
Zijn trouw en waarheid houdt haar kracht,
Tot in het laatste nageslacht.¹⁶⁷

Psalm 100 is – getuige de eerste en derde strofe – bijzonder geschikt om aan het begin van een dienst te zingen. Wester gebruikt de melodie dan ook voor zijn eerste lied, maar schrijft er een langer historielied op. Ook zijn lied is echter een loflied en verschillende thema's uit de psalm zijn erin terug te vinden: het zijn van Gods volk, het ervaren van Gods bescherming:

Thans heffen wij, met blijden geest
Vereenigd op 't Hervormingsfeest,
Algoede God! een danklied aan,
En zingen van uw' groote daân.

Maar eindelijk daagde 't morgenlicht
Met heldren glans voor 't zielsgezig,
En Neêrlands volk werd daaglijks meer
Bekend met Jezus zuivre leer.

Ja, Neêrland hadt Ge in ouden tijd
Van blinden afgodsdienst bevrijd,
En Jezus leer kreeg de overhand
In elken oord van 't vaderland;

Nu steeg, in onzer vaders leed,
Tot U hun bange jammerkreet,
En Gij hebt, op hun noodgebed,
Erbarmend God! hen uitgered.

¹⁶⁷ Het boek der psalmen, nevens de gezangen bij de Hervormde Kerk van Nederland in gebruik, f*57r.

Doch, monsters uit des afgronds kolk,
Vergrimd op ons bevoorregt volk,
Besprongen het van allen kant,
En 't land weergalmd: *moord en brand!*

Gewetensvrijheid, – welk geluk! –
Werd eindlijk, na den felsten druk,
Aan hen, – en ook hun nageslacht, –
Weldadig door U toegebracht.¹⁶⁸

Hoewel de ontlening tussen beide liederen relatief abstract blijft, vermoed ik toch dat connotaties van de psalm mee hebben kunnen klinken bij het zingen van Westers nieuwe lied. Zoals de melodie psalm 36 en 68 van de reformatie-als-strijd een goddelijk beschikte strijd kon maken (de oudtestamentische, strijdende God die zich nog steeds actief bemoeit met aardse verwickelingen), zorgde het zingen van een lied op de melodie van psalm 100 wellicht voor een besef deel te zijn van een goddelijk beschikte gemeenschap ('Gods volk'), waarvan ook het nageslacht deel zou blijven.

Een opvallende eenling in het corpus is trouwens de melodie *Wie Nederlands bloed* ('Wien Neêrlandsch bloed'), de melodie die Wilms schreef voor het nieuwe volkslied van Tollens voor het vKNL. Dit kinderlied van Sannes dat in het vorige hoofdstuk al besproken werd, gaat expliciet over Nederland (zie pagina 48). In het lied wordt, net als in de liederen van Warnsinck en Beukema op de melodie van gezang 178 (*Wie schön leuchtet der Morgenstern*), aangestuurd op eenheid, verdraagzaamheid en gehoorzaamheid aan de vorst. Dit lied lijkt me het duidelijkste voorbeeld van de verbinding protestantisme en het ideaal van een hechte Nederlandse natie: niet enkel in de tekst, maar ook op muzikaal niveau ontstaat die verbinding nadrukkelijk.

Er zijn dus enkele voorbeelden van melodieën die duidelijk aan bepaalde thematiek verbonden lijken te zijn: psalm 068 Datheen en *Ein feste Burg* worden veel gebruikt om over strijd te zingen, wat ook geldt voor *O süsster Stand*, maar daar is geen sprake van literaire ontlening. Sommige liederen op psalm 100 Datheen en *Wie schön leuchtet der Morgenstern* borduren wel voort op thematiek in oudere liederen op dezelfde melodie. Toch is er in de meeste gevallen van liederen op *Wie schön leuchtet der Morgenstern* geen sprake van literaire ontlening: de voordehandliggende thematiek van licht en duisternis wordt juist ondergemiddeld vaak op deze melodie bezongen.¹⁶⁹

Aannemelijk is dan ook dat melodieën niet enkel vanwege de thematiek van liederen op dezelfde melodie werden gekozen, maar dat zingbaarheid en bekendheid van een melodie vaak een grote rol speelde, zoals Dirk van der Loo schrijft:

Om het derde Eeuwgetijde der gezegende Kerkhervorming met mijne Gemeente zoo plechtig te vieren, als ons mogelijk zal zijn, heb ik deze gezangen vervaardigd, en dezelve op zulke wijzen van Psalmen en Gezangen gesteld, als voor den inhoud en geest der woorden gepast schijnen, en die te gelijk ook bijna algemeen gezongen kunnen worden.¹⁷⁰

Er zijn voorbeelden aan te wijzen van literaire ontlening, en hier zijn vooral de meest voorkomende melodieën de revue gepasseerd om connotaties van een melodie aannemelijk te maken, maar in veel gevallen zal vooropgestaan hebben dat de samenzang niet moeizaam of verwarrend zou verlopen, maar tot eensgezindheid kon leiden.

¹⁶⁸ Wester, 14-16.

¹⁶⁹ Een uitzondering vormt het lied 'Hoe schoon rees eens de blijde dag' uit Cramer von Baumgarten, f*2r-f*rv.

¹⁷⁰ Van der Loo, *Gezangen*, 3. Zie ook: Warnsinck, 5; Wester, 4.

UITVOERINGSPRAKTIJK

Hoe werd er dan gezongen en/of gemusiceerd? In de meeste bronnen wordt daar geen informatie over gegeven. Sommige bronnen hebben een voorwoord waarin, als er wordt geschreven over de muziek die klonk tijdens het derde eeuwfeest, zonder uitzondering in lovende bewoordingen wordt teruggeblikt op de prestaties van zangers en musici. Ewaldus Kist toont zich bijvoorbeeld bijzonder onder de indruk van de feestzangen die in de avonddienst gezongen werden:

De feestzangen zelve (...) zijn, niettegenstaande het bijna beangstigend gedruisch eener ontzagelijke menigte, hoedanige er bij menschen geheugen in onze kerken nimmer vergaderde, zeer gelukkig uitgevoerd; eene uitvoering, waar van het koor Zangers en Zangeressen, uit de jongelieden onzer gemeente gekozen; de ervarende VAN EEM, Organist der Groote kerk, die het gezang met zijn orgel met kieschen smaak onverbeterlijk geleidde; en de verdienstelijke SEBES, Voorzanger in de Nieuwe Kerk, die door zijn schoon muzikaal zingen den regten smaak voor het zelve weet in te boezemen, en dit koor Zangers en Zangeressen zelve gevormd had, in de daad de grootste eer hebben. Ik vermeld den naam dezen laatsten opzettelijk, om hem bij tijdgenoot en nakomeling te doen bekend worden als een man, die door zijnen muzikalen smaak in het zingen in de daad eene geheele omwenteling veroorzaakt in ons godsdienstig gezang, en die door de verbetering, die hij hier in te weeg bracht, ten bewijze strekt, hoe ras onze natie in het godsdienstig kerkgezag de Duitschers op zijde zou kunnen streven, wanneer maar de jeugd overal in de gelegenheid waar, om door zulke goede voorgangers tot den regten smaak in het zingen te worden opgeleid. – Wordt er in dezen tijd van het schoolwezen zoo veel werk gemaakt, zoo boezemt mij dit de blijde hope in, dat het muzikaal zingen in ons vaderland, zoo wel als in Duitschland, onder de vereischten gerangschikt zal worden, die in goede schoolonderwijzers, zoo ten platten lande, als in de steden, volstrekt gevorderd worden, en dat langs dezen weg het luid en gehoorkwetsend geschreeuw in vele kerken zich eenmaal met een zacht, welluidend, gevoelverwerkend en Godverheerlijkend gezang verwisselen zal.¹⁷¹

Er zijn verschillende andere voorbeelden te geven van dominees (of anderen) die zich lovend uitlaten over koor- of gemeentezang.¹⁷² Dit lange voorbeeld bevat echter verschillende elementen die kenmerkend kunnen zijn geweest voor de kerkmuziek in het begin van de negentiende eeuw. Kist ziet de Dordtse dienst als middel in de muzikale opvoeding in de kerkzang. Volgens Luth en Smelik klopt het dat veel calvinistische gemeenten luid en langzaam zongen in de achttiende, maar ook in de negentiende eeuw, maar ook dat, voornamelijk op feestdagen, zanggezelschappen in het leven werden geroepen om de samenhang te verbeteren.¹⁷³

Verschillende bronnen (zie hoofdstuk 6) getuigen van die tendens: verschillende keren zong een (gelegenheids)koor in afwisseling met de gemeente. In hoofdstuk 6 zal ik betogen dat dat een communicatieve functie kon hebben (aansporen tot lofzang, vermanen, onderwijzen), maar wel degelijk zullen de koren tegelijk gediend hebben om de gemeentezang te verheffen. Vele van de zanggezelschappen hadden sinds 1806 de *Evangelische gezangen* op hun repertoire en konden

¹⁷¹ Kist, Wildschut en Veltman, x-xii.

¹⁷² Zie bijvoorbeeld: Visch, II-III; Jan van Eijk, *Het derde eeuwfeest van de kerkhervorming* (Den Haag: J. Thierry (erven), 1817), 3-4; Laan, II; Mulder, [voorbericht]; Jan Scharp, *Avond-godsdienst* (Rotterdam: J. van Baalen, Groenendijk & Van Selm, 1817), II.

¹⁷³ Jan Luth en Jan Smelik, 'De calvinistische traditie,' in *Het kerklied. Een geschiedenis*, red. Jan Luth, Jan Pasveer en Jan Smelik (Zoetermeer: Mozaïek, 2001), 247, 251, 253.

sindsdien de gemeente meenemen in de onbekendere melodieën.¹⁷⁴ In 1817 zullen verschillende van deze gezangen al bekender geweest zijn; ook in diensten waar geen koor zong wordt met wijsaanduidingen naar deze bundel verwezen.

Geen enkele van de voorwoorden van de bronnen in het corpus geeft echter informatie over de aard van de gemeentezang: in elk geval wordt ze nergens negatief geëvalueerd, maar dat is niet verwonderlijk bij publicaties waarin een vreugdevolle terugblik op het derde eeuwfeest centraal staat. Moeizaam verlopen samenzang zal in dergelijke teksten niet snel besproken worden.

Concluderend kan dus gesteld worden dat enkele melodieën gekozen kunnen zijn vanwege de thematiek van het oorspronkelijke lied of contrafacten op dezelfde melodie. In verschillende publicaties wordt daarnaast aangegeven dat melodieën ook vanwege hun zingbaarheid en bekendheid werden gekozen. Beide aspecten – inhoudelijke toepasselijkheid en zingbaarheid – speelden dus een rol, en het gegeven dat in veel diensten voorzang door een koor werd verricht versterkt de indruk dat aan gemeentezang niet te hoge eisen kon worden gesteld en op veel plaatsen moeilijker of onbekender melodieën te wellicht te hoog gegrepen waren.

Hoewel melodieën ook werden gekozen vanwege hun zingbaarheid en bekendheid, konden ze tegelijk dienen als bestendinging van een calvinistische en/of lutherse identiteit. Niet vanwege de thematiek van een oorspronkelijk lied op een gekozen melodie, maar vanwege het gegeven dat een melodie juist door herhaaldelijk gezongen te zijn, geassocieerd kon worden met de traditie van de zingende gemeenschap. Ook een instrumentaal volkslied kan immers dienen als klankkast van een wij-gevoel.

Toch is het over algemeen zinvoller gebleken om primair naar tekstuele thematiek in de liederen voor het derde eeuwfeest te kijken: daar wordt een mythologie geconstrueerd die als basis kon dienen voor een groepsidentiteit en beeldvorming van Zelf en Ander. In het volgende hoofdstuk zal uitvoeriger besproken worden hoe *auto-image* en *hetero-image* tot stand komen in de teksten en present werden gesteld door ze in de context van een herdenkingsfeest te bezingen.

¹⁷⁴ Luth en Smelik, 247.

IDENTITEIT EN ERFGOED

AUTO-IMAGE EN HETERO-IMAGE

Paul en Wallet gaven al aan dat op het derde eeuwfeest vooral een zelfbeeld van ‘wij protestanten’ tot stand kwam.¹⁷⁵ Volgens hen sprak uit de preken op de reformatieherdenking van 1817 daarnaast een tolerantie richting katholieken, die volgens hen getuigt van een poging hen in het nog jonge VKNL te betrekken. Daar is in de liederen en cantates echter nauwelijks iets van terug te zien. Het zelfbeeld van ‘wij protestanten’ is weliswaar een grensoverschrijdend beeld: zowel kerkscheidingen (binnen het protestantse christendom) als staatsgrenzen worden zingend overschreden, maar katholieken worden daar zeer zelden in betrokken.¹⁷⁶ Veeleer is een anti-katholicisme waar te nemen tegen Rooms-Katholieke leer en praktijk, weliswaar overwegend gesitueerd in het verleden en in stereotyperingen uitgedrukt: de katholieke kerk als machtswellustig, onderdrukkend instituut dat de gang van gelovige naar Jezus Christus in de weg staat door barricades als absolutie en rituelen op te werpen.

definiëring van ‘wij’ en ‘ons’	frequentie per categorie		
	<i>bundels (73)</i>	<i>nieuw (217)</i>	<i>totaal (290)</i>
<i>wij feestvierders</i>	8 (11%)	99 (45,6%)	107 (36,9%)
<i>wij christenen</i>	37 (50,7%)	69 (31,8%)	106 (36,6%)
<i>wij (door God) verlichten</i>	7 (9,6%)	67 (30,9%)	74 (25,5%)
<i>wij door God bevrijden</i>	21 (28,8%)	51 (23,5%)	72 (24,8%)
<i>wij herdenkers</i>	6 (8,2%)	61 (28,1%)	67 (23,1%)
<i>wij zijn niet bijgelovig</i>	4 (5,5%)	62 (28,6%)	66 (22,8%)
<i>wij onderdrukt (door het katholicisme)</i>	6 (8,2%)	49 (22,6%)	55 (19%)
<i>wij door God beschermden</i>	27 (37%)	23 (10,6%)	50 (17,2%)
<i>wij tot bijgeloof verleid door het katholicisme</i>	2 (2,7%)	43 (19,8%)	45 (15,5%)
<i>wij christenen (= protestanten)</i>	0 (0%)	39 (18%)	39 (13,4%)
<i>wij nakomelingen</i>	7 (9,6%)	32 (14,7%)	39 (13,4%)
<i>wij mensen</i>	11 (15,1%)	24 (11,1%)	35 (12,1%)
<i>wij protestanten</i>	0 (0%)	30 (13,8%)	30 (10,3%)
<i>wij deugdzamen, rechtvaardigen</i>	3 (4,1%)	19 (8,8%)	22 (7,6%)
<i>wij Nederlanders</i>	4 (5,5%)	18 (8,3%)	22 (7,6%)
<i>wij mensen (= protestanten)</i>	0 (0%)	16 (7,4%)	16 (5,5%)
<i>wij vaderlanders</i>	2 (2,7%)	11 (5,1%)	13 (4,5%)
<i>wij de kerk (= protestantse kerk)</i>	0 (0%)	12 (5,5%)	12 (4,1%)
<i>wij strijders</i>	4 (5,5%)	4 (1,8%)	8 (2,8%)
<i>wij kinderen</i>	0 (0%)	6 (2,8%)	6 (2,1%)
<i>wij koningsgezinden</i>	1 (1,4%)	4 (1,8%)	5 (1,7%)
<i>wij priesters</i>	1 (1,4%)	4 (1,8%)	5 (1,7%)
<i>wij lutheranen</i>	0 (0%)	4 (1,8%)	4 (1,4%)
<i>wij mensen (= christenen)</i>	0 (0%)	4 (1,8%)	4 (1,4%)
<i>wij Nederlandse kerk</i>	0 (0%)	4 (1,8%)	4 (1,4%)
<i>wij Europeanen</i>	0 (0%)	3 (1,4%)	3 (1%)
<i>wij ondeugdzamen</i>	0 (0%)	1 (0,5%)	1 (0,3%)

Tabel 11. Definities van ‘wij’ en ‘ons’ in de bestaande en nieuwe teksten. De percentages zijn afgezet tegen het totaal aantal teksten in de betreffende categorie.

¹⁷⁵ Paul en Wallet, ‘A Sun that Lost its Shine’, 40, 44-45. Zie ook: Kuiper, 599.

¹⁷⁶ Thomas verwoordde dit heel expliciet in de preek van zondagochtend 2 november – zie: R.J. Thomas en Johannes Decker Zimmerman, *Het derde eeuwgetijde der kerkhervorming (1817)*, 4-6.

In tabel 11 is te zien welke beelden van 'wij' en 'zij' daadwerkelijk in de teksten naar voren komen. Niet in alle liederen komen woorden als 'wij' of 'ons' voor, maar in veel liederen waarin deze persoonlijke voornaamwoorden voorkomen, wordt tegelijk in de teksten zelf duidelijk hoe deze voornaamwoorden gelezen moeten worden: wie daar wel of niet toe behoren. Ook voor deze tabel geldt dat uit een lied niet slechts één 'wij-gevoel' hoeft te spreken; een lied kan bijvoorbeeld zowel duidelijk 'wij feestvierders' als 'wij herdenkers' adresseren.

Er zijn grote verschillen te zien tussen liederen uit bestaande bundels en nieuwe teksten. In nieuwe liederen betekent 'wij' in bijna de helft van de gevallen 'wij feestvierders', terwijl bij bestaande liederen datzelfde aandeel 'wij christenen' toekomt. Bestaande liederen waarin het 'wij' over christenen gaat, zijn vaak liederen waarin God wordt gedankt voor Jezus' sterven en opstanding, of Gods almacht in het algemeen. Zoals in tabel 1 (hoofdstuk 2) al te zien was, zijn er in het corpus veel feestliederen aanwezig. In de meeste daarvan wordt de aanwezige gemeenschap aangesproken als feestend collectief (door, bijvoorbeeld, een koor), andere keren bezingt het dat zelf.

Hoe wordt het 'wij' voor de rest over het algemeen beschouwd? In zowel bestaande als nieuwe teksten komt het 'wij' naar voren als staand voor een door God bevrijd, christelijk collectief. Vooral nieuwe teksten kleuren dit zelfbeeld verder in: het 'wij' is (door God) verlicht en niet (meer) bijgelovig, herdenkt de reformatie, die een bevrijding van het onderdrukkende en bijgelovige katholicisme betekende.

Een aantal definiëringen van 'wij' zijn enkel in nieuwe teksten aanwezig. Het komt bijvoorbeeld voor dat 'wij mensen' of blijkens de rest van een lied eigenlijk 'wij protestanten' betekent. Het volgende fragment is daarvan een voorbeeld:

Dit feest, dit zalig feest der menschheid
Drukk' zijnen invloed op ons hart
Dan smaken wij eene edele vrijheid
Een vrijheid die alle eeuwen tart.¹⁷⁷

Het immers *protestantse* derde eeuwfeest wordt een 'zalig feest der *menschheid*' genoemd. Vaker wordt met 'wij christenen' eigenlijk 'wij protestanten' bedoeld, zoals blijkt uit deze regels:

Juicht! verblijde Protestanten,
Vereenigt u van allen kanten
Vol vreugd' in 's Heeren Heiligdom,
't Past ons, met verheven klanken,
Jehova's grooten Naam te danken
Op 't Jubel-Feest van 't Christendom.¹⁷⁸

Zoals in hoofdstuk 3 reeds besproken, werken verschillende liederen een protestantse theologie uit, en zetten die af tegen katholieke leer en praktijk, veelal in twee historische karikaturen gevat: bijgelovig, irrationeel en onderdrukkend katholicisme tegenover rechtzinnig, rationeel en vrij protestantisme.

¹⁷⁷ V.D., 6. Zie voor andere voorbeelden: *Gezangen voor de Doopsgezinde gemeente te Koog en Zaanwijk*, f*4r; *Herrinnering*, 7.

¹⁷⁸ Hildebrandt, 7. Zie voor andere voorbeelden: Pieter Adriaan van der Laan, *Gezangen* (Amsterdam: W. Brave, 1817), 3, 5, 8; Van der Loo, *Gezangen*, 5; Sander, 6-7.

Toch zijn dat niet louter verwijzingen naar een voorbij verleden. Volgens Van der Laarse werden katholieken in het begin van de negentiende eeuw door protestanten wel degelijk als onverlicht en dweepzuchtig gezien en waarschuwde de hervormde synode in 1824 bijvoorbeeld tegen gemengde huwelijken tussen hervormden en katholieken: ‘door “priesterlist” en “roomse propaganda” zouden de hervormde kinderen voor de kerk verloren gaan’ – woorden die zo uit de lied- en cantateteksten van de reformatieherdenking overgeschreven hadden kunnen zijn.¹⁷⁹

Tabel 11 laat zien dat het ‘wij’ of ‘ons’ – wanneer dat uit de teksten te herleiden is – past in die trend: juist in nieuwe teksten werd benadrukt dat ‘wij’ duidt op een collectief niet-bijgelovigen dat bevrijd is, of zich ontworsteld heeft van een onderdrukkend katholicisme. Dan wordt bijvoorbeeld bezongen dat aflaten, biecht en priesters onnodige obstakels zijn om tot God te komen (en vergeving te krijgen voor zonde). Gabinus de Wal gaat nog verder door het ‘wij’ een collectief van priesters te laten zijn:

Ja zelv’ tot priesters ingewijd
Verheffen allen hier om strijd
Uw’ naam met blijden galmen
Geen’ vrees drukt onzen geest ter neer
Geen offer stijgt hier tot uwe eer
Geen geur van wierookwalmen.¹⁸⁰

Verder blijkt dat het bezingen van een kleinere protestantse identiteit (luthers, calvinistisch, doopsgezind) weinig aan de orde is. Hoewel reformatoren, vooral Luther, inderdaad bezongen worden (zie hoofdstuk 3), wordt minder vaak expliciet gemaakt dat de verschillende kerkgenootschappen die het spoor van een specifieke hervormer volgen belangrijk zijn voor de eigen religieuze identiteit. Alleen in lutherse context gebeurt dat een paar keer, zoals in onderstaande regels van Hendrik Harmen Klijn:

Komt nu, Luthers volgelingen!
Heft nog eens tot God den geest!¹⁸¹

Het blijkt dat inderdaad vooral een universeel-protestants ‘wij’ klinkt, soms door expliciet ‘protestanten’ (zoals hierboven in het voorbeeld van Hildebrandt) te zingen, maar vaker door ‘christenen’ te noemen en, blijkens de context, alleen protestanten te bedoelen. In dat ‘wij’ is, alleen al vanwege de bezongen vreugde om het protestantse eeuwfeest, maar ook vanwege stereotype karakterisering van het katholicisme, voor katholieken weinig plaats. Henricus van Lottom, een priester in Amsterdam die preekte op de dag van de reformatieherdenking, deed dan ook zijn beklag:

Wat is eigenlijk de Hervorming, waarvan de Protestanten een Eeuwfeest vieren? (...) Vele geschriften zijn er deswegens van Protestanten uitgegeven, waarin de Hervorming in een gunstig, de Roomsche Kerk, zoo niet in een hatelijk, ten minste in een ongunstig licht geplaatst wordt.¹⁸²

¹⁷⁹ Van der Laarse, 7, 13.

¹⁸⁰ De Wal, 13.

¹⁸¹ Klijn en Wilms, f*8r.

¹⁸² Henricus van Lottom, *Het leedgevoel der Roomsche-Katholijken* (Amsterdam: Geysbeek & Comp., 1817), voorwoord.

Deze katholieke ervoer het derde eeuwfeest dus als niet enkel protestantse geschiedenisles, maar als uiting van reëel antipapisme.¹⁸³ Dat is niet verwonderlijk; in veel van de lied- en cantateteksten worden Rome en Reformatie immers in een mythologisch, tijdoverstijgend continuüm tegenover elkaar geplaatst: de dageraad en strijd van de historische hervorming is in veel gevallen slechts het begin van een goddelijk beschikte hervorming die uiteindelijk tot eenheid en Jezus' wederkomst moet leiden.

Dat sluit aan bij wat volgens Macdonald het (beoogde) effect van erfgoed in het algemeen, en herdenkingen in het bijzonder is: een verleden wordt niet slechts beschouwd, maar neergezet als reële en betekenisvolle voorstelling van de contemporaine leefwereld en de eigen identiteit van de herdenkers.¹⁸⁴ In het geval van het derde eeuwfeest ziet de mythologie voor de veronderstelde gemeenschap van protestanten er ongeveer als volgt uit: in de Middeleeuwen raakte het evangelie en de ware christelijke leer verbasterd en verduisterd, maar God greep in via (veelal als helden voorgestelde) reformatoren en kon zo een dageraad van waarheid en gewetensvrijheid doen doorbreken, al was vervolging en verkettering daar noodzakelijkerwijs een deel van.

In die mythologie is niet een bijzonder grote plaats weggelegd voor nationale sentimenten, maar wordt, zoals Paul en Wallet inderdaad aangeven, veeleer een gevoel van een transnationale protestantse gemeenschap geconstrueerd. Deze gemeenschap wordt hier en daar echter geografisch gelokaliseerd: liederen zingen dan over Europa of Britten, Duitsers, Denen en Zweden.¹⁸⁵ Het gaat dan om inwoners van landen waarin het protestantisme sterker aanwezig is dan elders, en er wordt dan ook geregeld gebeden om bekering van bijvoorbeeld katholieken, maar ook van 'Moren', 'Indianen', 'Turken' of 'Arabieren'.¹⁸⁶ De keren dat met het gezongen 'wij' (onder andere) 'wij Nederlanders' bedoeld wordt, zijn relatief schaars. Wel wordt het idee van 'wij verlichten' regelmatig via de melodie van gezang 178 (zie pagina 62) indirect op Nederland betrokken.

HERDENKEN EN HERINNEREN

Een verbinding tussen discours of geconstrueerde mythologie en groepsidentiteit moet echter met omzichtigheid verondersteld worden. Het zou immers kunnen zijn dat een verleden bezongen wordt het te betreuren of om zich ervan te distantiëren. Daarom is het interessant om te bezien welke herinneringsmodi gebezigd worden: wellicht wordt een traumatisch verleden vergeten of een verleden juist glorieus voorgesteld en verheerlijkt?

Allereerst kan opgemerkt worden dat verschillende liederen expliciet aangeven bij te dragen aan herinnering; niet enkel wordt een verleden bezongen, maar ook worden woorden gegeven aan de noodzaak van het *blijven* herinneren – 'the intention to remember', zoals Nora schrijft.¹⁸⁷ Zowel nieuwe als liederen uit bestaande bundels geven hier blijk van, waarbij in die laatste categorie gezang 171 uit de *Evangelische gezangen* voorop loopt:

¹⁸³ Er verschenen dan ook reacties vanuit protestantse hoek op deze gepubliceerde preek. Zie bijvoorbeeld: Daniel Hendrik Dautun, *Antwoord aan den eerwaarden heer H. van Lottom, Roomsche-Katholiek priester te Amsterdam* (Amsterdam: R.J. Bentrop, 1818); Een Protestant, *Aan den heer Van Lottom, Roomsche-Katholiek Priester* (Amsterdam: R.J. Bentrop, 1817).

¹⁸⁴ Macdonald, 11. Zie ook: Lowenthal, 12.

¹⁸⁵ Zie bijvoorbeeld: *Gezangen voor het derde eeuwfeest der kerkelijke hervorming*, 5; Van der Loo, *Gezangen*, 8, 11.

¹⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: Van Raden, 1.

¹⁸⁷ Nora, 'Between Memory and History', 19.

God! zou ons hart het ooit vergeten,
Wat Gij voor onze vaadren deed.

Ook in sommige nieuwe liederen wordt bewust op de daad van het herdenken gereflecteerd en daarbij ook de relevantie daarvan voor het nageslacht verwoord:

Kan ons hart het ooit vergeten
Welk een tijd van smart en leed
't Voorgeslacht eens heeft gesleten,
Toen het voor den Godsdienst streed?

Neen, wij willen 't trouw bewaken,
Denken, 't heeft hun bloed gekost.
't Nakroost moet zich waardig maken
Dat het werd door hen verlost.

Ja wij zullen 't pand bewaken
Dierbaar door der vad'ren bloed.
Welk een' proef ons ooit moog maken,
Heersche in ons der vad'ren moed!¹⁸⁸

Zo blijkt er niet enkel een 'intention to remember' te zijn, maar ook een gerichtheid op de toekomst. Volgens Smith is dat een kernfunctie van erfgoed: een verleden wordt geconstrueerd, gemanipuleerd, tastbaar en relevant gemaakt voor een heden, maar ook voor een toekomst, voor komende generaties.¹⁸⁹ Bovenstaande liederen laten dat zien, maar uit een bespreking van enkele preken en liedpublicaties in het *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* door de redactie van het tijdschrift blijken dezelfde intenties:

(...) de viering van het Hervormingsfeest, en wel voor den eersten keer in ons Vaderland, is, dunkt ons, wel zulk een gewichtig geval, dat vooral onze nakomelingschap, gelijk door dezen handel geschieden kan en zal, nog wel eens moge lezen, hoe derzelve voorouderen daarover dachten. En zijn onze nageslachten (hetwelk GOD genadiglijk geve) over honderd jaren nog aan de reine Evangelieleer verhecht gebleven, dan zullen zij, bij het lezen van deze Stukken ootmoedig en blijmoedig den GOD hunner vaderen danken, dat Hij hen in dien zelfden geest en zin, die thans nog onder ons werkt, zoo goedertieren en getrouw wilde bewaren.¹⁹⁰

Ook de kinderliederen in het corpus wijzen erop, naast de publicatie van allerlei didactische teksten, dat de reformatieherdenking van 1817 een verleden wilde mobiliseren om richting te geven aan de toekomst. Kinderen werden duidelijk betrokken in het herdenken – meer hierover in het volgende hoofdstuk.

In tabel 1 was te zien dat 87 van alle teksten zijn aangemerkt als herdenkingslied (4 liederen uit bundels, 74 nieuwe liederen, 9 cantatedelen). In tabel 12 staat weergegeven in welke genres deze, behalve in 'herdenkingslied', daarnaast ingedeeld zijn.

Nu valt op dat, waar 'feestlied' in het gehele corpus op respectievelijk en 25,9% van de teksten van toepassing is, dat percentage hier aanmerkelijk hoger ligt. Ook het genre 'danklied' is in combinatie met het genre 'herdenkingslied' iets prominenter aanwezig dan het in het algemeen het geval is:

¹⁸⁸ Cramer von Baumgarten, f*6r-f*7r.

¹⁸⁹ Smith, 69.

¹⁹⁰ 'Derde Eeuwgetijde der Kerkhervorming,' *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* 13 (1818), 585.

26,6% van alle teksten in het corpus zijn dankliederen, maar van de herdenkingsliederen is 31% ook een danklied. Dat staft het vermoeden dat het herinneren op de reformatieherdenking van 1817 een feestelijke en zelfs triomfantelijke aangelegenheid moest zijn waaruit dankbaarheid voor de reformatie zou spreken: (gewetens)vrijheid, verlichting en vrede werden toegeëigend als protestantse verdiensten.¹⁹¹

Dat blijkt natuurlijk ook uit het gegeven dat er niet van een reformatieherdenking, maar van een derde eeuwfeest gesproken werd. Veel liederen sporen dan ook aan tot feestviering of worden zelfs expliciet 'feestlied' genoemd.¹⁹² Er is in de teksten duidelijk een teneur van trots waar te nemen die weliswaar gericht is op protestantse eenheid en verbroedering, maar waarvoor als fundament een verleden moet dienen als verhaal van (gezamenlijke) strijd tegen bijgeloof en onderdrukking, en overwinning van licht, waarheid en vrijheid.

genre	frequentie per categorie			
	liederen uit bundels (4)	nieuwe liederen (74)	cantatedelen (9)	totaal (87)
loflied	1 (25%)	39 (52,7%)	2 (22,2%)	42 (48,3%)
feestlied	0 (0%)	33 (44,6%)	1 (11,1%)	34 (39,1%)
bespiegelend lied	4 (100%)	21 (28,4%)	4 (44,4%)	29 (33,3%)
danklied	1 (25%)	26 (35,1%)	0 (0%)	27 (31%)
gebedslied	1 (25%)	9 (12,2%)	0 (0%)	10 (11,5%)
vermaanlied	0 (0%)	8 (10,8%)	0 (0%)	8 (9,2%)
graflied	0 (0%)	1 (1,4%)	1 (11,1%)	2 (2,3%)
Christuslied	0 (0%)	1 (1,4%)	0 (0%)	1 (1,1%)
dageraadlied	0 (0%)	1 (1,4%)	0 (0%)	1 (1,1%)
kinderlied	0 (0%)	1 (1,4%)	0 (0%)	1 (1,1%)
morgenlied	0 (0%)	1 (1,4%)	0 (0%)	1 (1,1%)
geestelijk lied	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
psalm	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
vaderlands lied	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)

Tabel 12. Verschillende genres en de frequenties waarin ze voorkomen in combinatie met het genre 'herdenkingslied'. De percentages zijn afgezet tegen het totaal aantal teksten in de tekstcategorie dat tussen haakjes achter betreffende categorie staat.

Daartoe werden niet enkel preek en muziek ingezet, maar ook de versiering van kerkgebouwen.¹⁹³ In een verslag van de viering in de lutherse kerk te Amsterdam schrijft Ferdinand Jacobus Domela Nieuwenhuis bijvoorbeeld:

De feestelijke vreugde openbaarde zich ook in de versiering van het Kerkgebouw, langs de gaanderijen met festongewijze draperiën en laauwerbladen, tot een teken van de zegepraal der waarheid.¹⁹⁴

Een dergelijke 'zegepraal der waarheid' moest meestal dienen als verbindend element voor protestanten; Paul en Wallet stellen dat om die reden preken op het derde eeuwfeest nauwelijks dogmatiek of theologische tegenstellingen formuleerden.¹⁹⁵

¹⁹¹ Er zijn bijvoorbeeld al 9 teksten in het corpus die met 'triumf' of 'triomf' beginnen.

¹⁹² Zie bijvoorbeeld Zimmerman of Van Exter.

¹⁹³ Zie ook: Paul en Wallet, 'A Sun that Lost its Shine', 40.

¹⁹⁴ Ferdinand Jacobus Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche gemeente* (Amsterdam: J.H. Gebhard & Co., 1856), 270.

¹⁹⁵ Paul en Wallet, 'A Sun that Lost its Shine', 40.

De liederen en cantates geven een genuanceerder beeld. De trefwoordencluster 'leer en waarheid' is na 'God' en 'licht en duisternis' het dominantst in deze teksten, en ook werkt 27,6% van de muziektteksten gedetailleerder uit wat protestantse leer zou zijn, veelal geplaatst tegenover katholieke leer of praktijk. Dogmatische verschillen tussen verschillende protestantse stromingen blijven inderdaad onbesproken, maar theologische kritiek op de Rooms-Katholieke kerk is zeker aanwezig, zoals deze in Arnhem gezongen tekst illustreert:

Zij blijven, Heer!
Aan eene leer
Van menschevonden kleeven.¹⁹⁶

Zo is het derde eeuwfeest vooral een viering van protestantse identiteit, een poging tot protestantse eenheid en een uiting van theologisch antipapisme, waarin verzet plaatsvindt 'tegen de leer en de hiërarchie van de kerk van Rome'.¹⁹⁷ Historisch antipapisme – een discours gericht op vrijheid van de Nederlandse staat sinds ontworsteling van het katholicisme – is in mindere mate ook aanwezig, en van politiek-maatschappelijk antipapisme – geworteld in de angst dat de protestantse grondslag van de Nederlandse natie ondermijnd zou worden door het katholicisme in het huidige politieke bestel – is eigenlijk geen sprake.¹⁹⁸

De grote eenvormigheid van het corpus liederen en cantates lijkt te duiden op een poging een *imagined community* van protestanten te creëren, en deze zingend door betreffende protestanten te laten belichamen. Dat, blijkens de muziektteksten en het gegeven van de herdenking *an sich*, er veel aandacht was voor het herdenken, laat zien dat verschillende thema's *lieux* zijn geworden en als zodanig relevant voor de eigen identiteit werden geacht. In het volgende en laatste hoofdstuk zal ik bespreken hoe het herinneren als handelingen soms door verschillende groepen op verschillende wijze vorm kreeg.

¹⁹⁶ *Gezangen ter gelegenheid der viering van het derde eeuw-feest der hervorming*, 4.

¹⁹⁷ Van Zuthem, 187.

¹⁹⁸ Zie voor beschrijving van deze typen antipapisme: Van Zuthem, 187-188. Dat veel kerken dit derde eeuwfeest niet op 31 oktober (een vrijdag), maar (ook) op 2 november vierden had wellicht niet enkel praktische redenen. 1 en 2 november, de dagen waarop de Rooms-Katholieke Kerk stevast Allerheiligen en Allerzielen viert, en dus, meer dan alle andere dagen in het jaar, in een 'staat van herdenking' verkeert, waren voor de vierders van het derde eeuwfeest wellicht ook om die reden een goede datum protestantse heiligen (reformatoren, voorvaderen) te gedenken.

SOCIAAL MECHANIEK

Ik heb al gesteld dat de reformatie in veel teksten als relevantie geschiedenis voor heden en toekomst wordt voorgesteld: een *lieux* en mythologie om een identiteit op te funderen. Om de constructie en gemeenschapszin en identiteit te veronderstellen, is het zaak niet enkel discursieve elementen op zich te bestuderen, maar ook aandacht te besteden aan deze constructie als sociale interactiviteit. Wie delen op welke wijze in allereerst het constructie-proces van identiteit en vervolgens representatie in de mythologie van Zelf en Ander?

Daarom zal ik achtereen interactiepatronen in het corpus voor zover mogelijk proberen te traceren (de uitvoering van de muziek) en vervolgens contextuele gegevens van de tekstdichters, componisten en kerkelijke gemeenten bespreken. Op deze manier volg ik de indeling in niveaus zoals Georgina Born die presenteert: van sociale rollen tijdens uitvoeringen zelf, via *imagined communities* en sociale identiteiten naar institutionele structuren.

BEURTZANGEN EN MUZIKALE INTERACTIE

In veel van de bronnen wordt aangegeven welke liederen of strofen door specifieke groepen moeten worden gezongen: koor, mannen, vrouwen, kinderen, solist(en) of combinaties daarvan. Onderstaande tabel laat zien welke rollen onderscheiden zijn voor verschillende (groepen) zangers. Achter elke categorie zangers staat tussen haakjes hoeveel strofen/delen zij elk voor hun rekening nemen.

genre	frequentie per groep	kinderen met mannen en vrouwen (26)	kinderen (13)	mannen (24)	vrouwen (29)	solisten (50)	gemeente met koor (19)	gemeente zonder koor (40)	koor zonder gemeente (80)	TOTAAL (281)
<i>bespiegeld lied</i>	14 (53,8%)	5 (38,5%)	17 (70,8%)	21 (72,4%)	38 (76%)	13 (68,4%)	28 (70%)	49 (61,3%)	184 (65,5%)	
<i>loflied</i>	9 (34,6%)	8 (61,5%)	5 (20,8%)	4 (13,8%)	6 (12%)	7 (36,8%)	16 (40%)	33 (41,3%)	88 (31,3%)	
<i>danklied</i>	7 (26,9%)	3 (23,1%)	4 (16,7%)	3 (10,3%)	7 (14%)	1 (5,3%)	4 (10%)	13 (16,3%)	42 (14,9%)	
<i>herdenkingslied</i>	7 (26,9%)	1 (7,7%)	1 (4,2%)	2 (6,9%)	5 (10%)	5 (26,3%)	4 (10%)	17 (21,3%)	42 (14,9%)	
<i>gebedslied</i>	5 (19,2%)	3 (23,1%)	2 (8,3%)	4 (13,8%)	4 (8%)	3 (15,8%)	6 (15%)	7 (8,8%)	34 (12,1%)	
<i>vermaanlied</i>	0 (0%)	2 (15,4%)	2 (8,3%)	0 (0%)	14 (28%)	2 (10,5%)	3 (7,5%)	11 (13,8%)	34 (12,1%)	
<i>feestlied</i>	2 (7,7%)	3 (23,1%)	2 (8,3%)	3 (10,3%)	3 (6%)	2 (10,5%)	3 (7,5%)	14 (17,5%)	32 (11,4%)	
<i>graftlied</i>	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	1 (3,4%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	1 (0,4%)	

Tabel 13. Verschillende rolverdelingen in de kerkmuziek op het derde eeuweest afgezet tegen de liedgenres die ze beoefenen.

De tabel moet als volgt gelezen worden: kinderen nemen 13 keer een aaneengesloten deel muziek op zich: 5 keer gaat het om een bespiegelend lied, wat betekent dat in 38,5% van de gevallen er door kinderen een aangesloten stuk bespiegelende liedtekst ten gehore wordt gebracht. Herdenkingsdiensten waarin geen beurtzangen plaatsvonden, zijn niet meegenomen in deze tabel, zodat van alle partijen (dus ook 'allen' of 'gemeente') gemeten kan worden welke genres zij beoefenen *in interactie* met andere groepen zangers. Precies als in tabel 1 is de som van elke kolom groter dan het aantal liederen dat per zanggroep tussen haakjes staat; dat is omdat teksten bijvoorbeeld zowel lof- als danklied kunnen zijn.

Enkele interessante dingen blijken zich voor te doen. Het genre 'bespiegelend lied' is bij elke zanggroep sterk aanwezig (veelal rond de 70%), maar dat percentage is veel lager bij kinderen en wanneer mannen, vrouwen en kinderen samen zingen. Het genre 'bespiegelend lied' heb ik toegekend als een lied duidelijk reflecteert of informatie over wil dragen: er wordt dan een geschiedenis of gedachtegoed bezongen. Waarschijnlijk werden kinderen daartoe minder capabel geacht. In liederen waarin een interactie tussen mannen, vrouwen en – soms – kinderen, zijn de tekstgedeelten die door mannen of vrouwen afzonderlijk gezongen worden veelal reflecterend of didactischer van aard, terwijl kinderen vooral lofliederen zingen, en ook de combinatie van deze groepen de afzonderlijke, 'bespiegelende' groepen bovengemiddeld vaak afwisselt met lof- of dankliederen.

Verder valt op dat in diensten met beurtzangen het genre 'bespiegelend lied' dominant is dan 'loflied', in tegenstelling tot het corpus in het algemeen. In tabel 1 was echter al te zien dat dat bij cantates ook het geval is, en in veel diensten met beurtzangen ging het om cantatediensten – beide afwijkingen hangen samen. De groep die het sterkt bespiegelende teksten laat horen is 'solisten', die inderdaad bovengemiddeld vaak de geschiedenis van de reformatie bezingt en, blijkens de rij 'vermaanlied', de aanwezigen vermaant. In alle andere genres scoort deze groep ondergemiddeld: solisten werden vooral ingezet om te reflecteren en vermanen.

In de liederen waarin koor en gemeente de interactie aangaan in beurt- en samenzang, valt op dat teksten die enkel door de gemeente zongen minder vaak herdenkings-, vermaan- of feestliederen zijn. Blijkbaar geniet het de voorkeur van tekstdichters om het herdenken door beide groepen samen te laten bezingen, terwijl het vermanen en, veelal, aansporen tot feestviering bovengemiddeld vaak door het koor gedaan wordt.

Tussen mannen en vrouwen zijn ook enkele verschillen die in het oog springen. Mannen loven, danken en vermanen meer, terwijl vrouwen overwegend meer bidden en herdenken, in een enkel geval door zelfs de graven van hervormers met bloemen te versieren:

Wij sling' ren bloemen, om hun graf
Een werk, dat zoo veels voordeel gaf
Moet eeuwig, in gedachtenis blijven.¹⁹⁹

Ook in tabel 14 is dit verschil te zien: mannen krijgen vaker teksten toebedeeld over strijd en overwinning, werken vaker specifieker de protestantse leer uit, bezingen ook vaker Gods grootheid (veelal in lofliederen), vaderlandse geschiedenis en de eigen geografische plaatsing. Vrouwen

¹⁹⁹ *Gezangen bij de plegtige viering*, 2.

anderzijds bezingen, of roepen op, tot broederschap en eenheid, maar karakteriseren ook vaker het katholicisme als Ander in hun liederen.

trefwoord-cluster	frequentie per zanggroep								TOTAAL (281)
	kinderen met mannen en vrouwen (26)	kinderen (13)	mannen (24)	vrouwen (29)	solisten (50)	gemeente met koor (19)	gemeente zonder koor (39)	koor zonder gemeente (81)	
<i>God</i>	18 (69,2%)	13 (100%)	18 (75%)	24 (82,8%)	36 (72%)	16 (84,2%)	25 (64,1%)	56 (69,1%)	206 (73,3%)
<i>licht en duisternis</i>	10 (38,5)	5 (38,5%)	12 (50%)	14 (48,3%)	29 (58%)	10 (52,6%)	17 (43,6%)	40 (49,4%)	137 (48,8%)
<i>leer en waarheid</i>	9 (34,6%)	5 (38,%)	7 (29,2%)	9 (31%) (42%)	21 (42%)	8 (42,1%)	11 (28,2%)	30 (37%)	100 (35,6%)
<i>strijd en overwinning</i>	9 (34,6%)	3 (23,1%)	9 (37,5%)	7 (24,1%)	13 (26%)	8 (42,1%)	13 (33,3%)	28 (34,6%)	90 (32%)
<i>redding door geloof en bijbel</i>	11 (42,3%)	2 (15,4%)	12 (50%)	10 (34,5%)	5 (10%)	7 (36,8%)	15 (38,5%)	23 (28,4%)	85 (30,2%)
<i>broederschap en eenheid</i>	7 (26,9%)	3 (23,1%)	2 (8,3%)	4 (13,8%)	12 (24%)	7 (36,8%)	11 (28,2%)	24 (29,6%)	70 (24,9%)
<i>karakteriseren van het rooms-katholicisme</i>	5 (19,2%)	2 (15,4%)	4 (16,7%)	7 (24,1%)	11 (22%)	5 (26,3%)	12 (30,8%)	23 (28,4%)	69 (24,6%)
<i>Gods grootheid</i>	10 (38,5%)	2 (15,4%)	7 (29,2%)	3 (10,3%)	10 (20%)	3 (15,8%)	12 (30,8%)	15 (18,5%)	62 (22,1%)
<i>voortgang en Verlichting</i>	5 (19,2%)	2 (15,4%)	1 (4,2%)	2 (6,9%)	12 (24%)	4 (21,1%)	10 (25,6%)	14 (17,3%)	50 (17,8%)
<i>geschiedenis van (de) reformatie(s)</i>	3 (11,5%)	2 (15,4%)	1 (4,2%)	0 (0%)	5 (10%)	0 (0%)	5 (12,8%)	8 (9,9%)	24 (8,5%)
<i>reformatoren</i>	3 (11,5%)	2 (15,4%)	2 (8,3%)	1 (3,4%)	6 (12%)	0 (0%)	3 (7,7%)	8 (9,9%)	24 (8,5%)
<i>eigen geografie en demografie</i>	2 (7,7%)	3 (23,1%)	4 (16,7%)	1 (3,4%)	3 (6%)	0 (0%)	4 (10,3%)	6 (7,4%)	23 (8,2%)
<i>canonieke geschiedenis van Nederland</i>	1 (3,8%)	0 (0%)	1 (4,3%)	0 (0%)	1 (2%)	0 (0%)	0 (0%)	2 (2,5%)	5 (1,8%)

Tabel 14. Verschillende rolverdelingen in de kerkmuziek op het derde eeuwfeest afgezet tegen het aantal tekstdelen waarin de verschillende trefwoordenclusters aanwezig zijn.

Hoewel deze verschillende interactieve rollen wellicht deels in klassieke genderpatronen (mannen bezingen strijd en vaderland, dragen kennis (over), loven uitbundig en vermanen, vrouwen bidden vroom en herdenken) passen, is voorzichtigheid geboden bij het trekken van conclusies als het om zulke kleine hoeveelheden liedtekst gaat. Nader onderzoek naar rolverdelingen in (kerkelijke) beurtzangen in dezelfde periode zou daarop meer licht moeten werpen.

Opvallender zijn de verschillen tussen kinderen en volwassen mannen of vrouwen. In de context van een herdenking is het des te opvallender dat in beurtzangen zowel relatief vaker over broederschap en eenheid zingen als de eigen geografie benoemen. Ze noemen zich dan bijvoorbeeld 'de Nederlandsche jeugd' die 'hart en trouw' wil verpanden aan 'Godsdienst, Vorst en Vaderland' (zie

pagina 48).²⁰⁰ Als herdenkingen toekomstgerichte evenementen zijn, dan is het relevant om te bezien welke rol aan de jeugd werd toebedacht. Thematisch lijkt zij in elk geval de gerichtheid op (protestantse) eenheid sterker te verwoorden dan mannen of vrouwen afzonderlijk, en vaderlandse trouw (in al deze gevallen expliciet Nederland) verwoorden kinderen sterker dan alle andere groepen. Wellicht is dat wat in die bronnen geprobeerd wordt: een toekomst van eenheid en vaderlandslievendheid te creëren door kinderen dat nu al te laten zingen.

Een aantal bronnen toont zich bewust van het nut kinderen te betrekken in het derde eeuwfeest. In het vorige hoofdstuk was al te lezen dat Ewaldus Kist zich bekommerde om het aandeel van kinderen en de muzikale opvoeding van de jeugd. Uit het voorwoord van Visch blijkt verder dat kinderen zelfs een aanvoerende rol hadden in het ritueel van de feestdag: veertig kinderen kwamen met hun schoolmeester zingend bij Visch' pastorie, waarna ze zingend richting de kerk trokken, halverwege door een erehaag van ervaren zangers liepen, samen met hen uiteindelijk de kerk binnengingen en op een speciale plaats (het koor van de kerk) de gezangen in het vervolg van de kerkdienst lieten horen. De kinderliederen werden zacht door het orgel begeleid, de samenzang 'bij sterkere toonen'. Volgens Visch verliep alles 'in de beste orde onder zichtbare aandoeningen van velen'.²⁰¹

In tabel 14 is verder te zien dat solisten zich rond de meeste thema's gemiddeld gedragen, maar beduidend minder zingen over de redding van het individu door geloof in Jezus en kennis van de bijbel. Wel zingen ze iets meer dan gemiddeld over de reformatoren en de geschiedenis van de reformatie.

Verder valt op dat in interacties tussen koor en gemeente God vooral bezongen of aangeroepen wordt wanneer beide groepen samen zingen. Dat is ook het geval in de clusters 'licht en duisternis', 'leer en waarheid', 'strijd en overwinning' en 'broederschap en eenheid'. Wanneer beide elkaar toezingen, zingt de gemeente relatief vaker over elementen van de protestantse leer, Gods grootheid en over vooruitgang en Verlichting. Het koor zingt daarentegen vaker over licht en duisternis. In veel thema's staan beide groepen echter niet ver van elkaar vandaan. De verschillen tussen koor en gemeente moeten vooral gezocht worden in genre, of communicatieve functie, en niet zozeer in tekstueel-inhoudelijke aspecten.

Welke 'microsocialiteit' (cf. Georgina Born) is dan over het algemeen waar te nemen in de kerkmuzikale interacties op het derde eeuwfeest? Allereerst dat diensten met beurtzang, en cantatediensten in het bijzonder, meer ruimte bieden voor bespiegeling en kennisoverdracht, terwijl in het corpus als geheel meer plaats is voor (algemenere) lofprijzing, waarbij vaker uit bestaande bundels werd gezongen. Daarnaast dat solisten wellicht fungeerden als een verlengstuk van wat misschien in de preek uitgewerkt was: ze bezongen iets vaker dan gemiddeld de geschiedenis van de reformatie en vermaanden de gemeente. Als de gemeente verdeeld werd in mannelijke en vrouwelijke zangers, zongen mannen vaker de lof van God, over de reformatie als strijd, een vaderland en over aspecten van protestantse theologie, terwijl vrouwen vaker tot God baden, herdenkingsliederen zongen en het katholicisme typeerden. Kinderen expliciteerden de vaderlandnotie: in alle gevallen zingen zij over Nederland als ze over 'vaderland' zingen.

²⁰⁰ Cramer von Baumgarten, f*8v-f*9r.

²⁰¹ Visch, II-III. Van Eijk, *Het derde eeuwfeest van de kerkhervorming*, 3-4.

In hoeverre deze rolverdelingen hun weerslag hadden buiten de diensten, is moeilijk vast te stellen. Wel is natuurlijk duidelijk dat het herdenken om enkel mannelijke reformatoren (vaak 'vaderen' genoemd) draaide, alle predikanten, tekstdichters en componisten mannelijk waren en de reformatie door een mannelijke God bestuurd en gezegend werd. In hoeverre genderidentiteit en sekse elkaar idealiter overlaptten (werd Luthers heldenmoed bijvoorbeeld aan één van beide categorieën verbonden en als voorbeeld voor aanwezig gesteld?) is niet goed na te gaan. Wat duidelijker uit de rolverdelingen spreekt is de dynamiek tussen vermanende en vermaand-wordende partij: hoewel vrouwen geen enkel vermaanlied zingen, valt vooral op dat van alle vermaanliederen het grootste deel door koren en solisten wordt gezongen. In die diensten waarin door verschillende groepen afwisselend gezongen werd, *werd* de gemeente dus vooral vermaand. In andere diensten, of in elk geval in het corpus als geheel, zijn echter ook veel vermaanliederen te vinden in de samenzang (zie tabel 1). In die diensten kreeg de zingende gemeenschap als het ware de opdracht, door bepaalde teksten toegewezen te krijgen, elkaar als leden daarvan onderling te vermanen, terwijl ze in cantatediensten wat dat betreft een passievere rol vervulde.

Beide typen diensten hadden echter als oogmerk een protestants zelfbesef te bewerkstelligen of te bestendigen, of daarvoor nu koor en/of solist als extra middelen werden ingezet of niet. Tekstdichters zetten vooral in hun teksten aan tot het celebreren van een universele protestantse identiteit.

DICHTERS, COMPONISTEN EN DOMINEES

Wie waren echter deze dichters? Paul stuurt erop aan bij het bestuderen van herinnerings-culturen aandacht te hebben voor actoren die deze herinnering tot stand wilden brengen of aanwakkerden.²⁰² Zoals gezegd waren alle dichters en componisten mannelijk en waren velen dichters dominee in de gemeente waar de muziek gezongen werd. Van de 40 medewerkers (dichters, componisten, dominees) aan de bronnen in het corpus waren 29 dominee.²⁰³ Daarnaast zijn er twee auteurs uit de onderwijswereld, een boer en veearts, twee juristen, een drukker, een ouderling (verder achtergrond onbekend), twee suikerraffinadeurs en twee componisten. Ook is opvallend dat verschillende auteurs zich beijerden in het beschrijven van vaderlandse geschiedenis of in het poëtisch verheerlijken van Nederland. Van deze minstens 8 auteurs/componisten (niet van elke auteur konden alle publicaties achterhaald worden) laten 5 over Nederland zingen in de nieuwe liederen voor het derde eeuwfeest.

Wellicht dat in deze gevallen verondersteld kan worden dat betreffende dichters, wanneer zij Nederland lieten bezingen op de reformatieherdenking, wel degelijk een protestants-Nederlandse gemeenschap voor ogen hadden, door geschiedenis van de reformatie en vaderlandse geschiedenis bijvoorbeeld aan elkaar te verbinden, zoals hier te lezen is:

²⁰² Paul, 'Inleiding', 24.

²⁰³ Zie bijlage 3 voor een personenlijst.

Waar is zoo veel leeds geleden?
Zoo gemoord en zoo gebrand?
Waar zoo lang en bang gestreden,
Als welëer in Nederland?
Wij verëeren, dapp're Vaadren!
Uwe waarheidsliefd' en moed.
Altijd stroom' uw edel bloed
Onverbasterd in onz' aadren!
Uw geloof en deugd en kracht
Sier' uw dankbaar nageslacht!

Tegen 't wereld dwingend Spanje
Stond het weerloos volk alleen.
Maar met WILLEM VAN ORANJE
Heeft het ALBA afgestreên.
Wij verëeren, dapp're Vaadren!
Uwe waarheidsliefd' en moed.
Altijd stroom' uw edel bloed
Onverbasterd in onz' aadren!
Uw geloof en deugd en kracht
Sier' uw dankbaar nageslacht!²⁰⁴

Over het algemeen gesproken zijn de kerkmuziekteksten er niet primair op gericht Nederlandse identiteits of gemeenschapszin aan te wakkeren. Met het antipapisme dat wel degelijk aanwezig is, werd wellicht geprobeerd katholieken buiten te sluiten als bijgelovige onverlichten. Als Van der Laarse en Van Rooden gelijk hebben, draagt de kerkmuziek van het derde eeuwfeest indirect wel degelijk bij aan een protestants nationalisme: onverlichte en bijgelovige medeburgers passen niet in de nationale gemeenschap als collectief met gedeelde waarden en intenties.

Hoe het ook zij, de meeste auteurs beoefenden een beroep dat aanzien genoot. Velen waren academisch geschoold, en de meesten daarvan werden dominee. Dat laatste versterkt de indruk dat het zingen van de liederen iets bij de zangers moest veranderen. De dominees wilden dat kennelijk niet enkel met hun preken bereiken; verschillende liederen moedigden het hebben van een oprecht geloof in Jezus aan. Ook het vermanen van elkaar als mede-protestanten (een rol die soms duidelijk toebedeeld was aan solisten en koren) is veelvuldig aan de orde en benadrukt dat de kerkmuziek weliswaar als doel had God te loven en danken, maar ook zeker als gelovigen elkaar te onderwijzen (in de geschiedenis van de reformatie en protestantse leer) en aan te moedigen (tot geloof en broederschap). Dat dat onderwijzen over de geschiedenis van de reformatie veelal in metaforische en mythische taal gedaan wordt in de kerkmuziek, geeft aan dat deze teksten niet zozeer waren gericht op het beschrijven van een historische ontwikkeling, maar op het moedwillig aanzetten en weglaten van historische gegevens om het tot een verhaal relevant voor de vorm te geven gemeenschap te laten dienen.

²⁰⁴ Van der Loo, *Gezangen*, 12-13.

CONCLUSIE EN DISCUSSIE

In de gezongen kerkmuziek voor de reformatieherdenking van 1817 wordt blijkens voorgaande analyse getracht verschillende identiteiten te creëren voor hen die bij dit derde eeuwfeest aanwezig waren. In de lied- en cantateteksten komt een duidelijke mythologie van het ontstaan van het protestantisme naar voren, waarin in een schier allesomvattende metaforiek van licht en duisternis contrasten worden gemaakt tussen bijgeloof en waarheid, onderdrukking en vrijheid, domheid en kennis. Het rooms-katholicisme fungeert als grote Ander, die, zoals Middleton al stelde, volgens de ‘eigen’ protestantse gemeenschap het protestantisme nodig heeft om te kunnen bestaan en zelfs om vooruit te komen via verlichting en oprecht geloof.²⁰⁵

Zo is het derde eeuwfeest een grote viering van protestantse identiteit en uiting van antipapisme, dat laatste in tegenstelling tot wat Paul en Wallet beweren. Het antipapisme is enerzijds theologisch: (karikaturen van) katholieke theologie en praktijk wordt tegenover protestantse leer en praktijk geplaatst. Daarnaast is er wel degelijk ook sprake van historisch antipapisme, al is dat minder sterk dan theologisch antipapisme aanwezig. Toch zijn er verschillende voorbeelden te geven van teksten waarin de vrijheid van Nederland van na de Tachtigjarige Oorlog verbonden wordt aan de religieuze vrijheid die met de reformatie en het protestantisme zou samenhangen. Indirecter blijkt de notie ‘vaderland’ verschillende keren op Nederland te duiden en wordt naar de meest gebruikte melodie (*Wie schön leuchtet der Morgenstern*) veelal verwezen door gezang 178 uit de *Evangelische gezangen* te noemen: een lied waarin vrede in Nederland een gevolg van deugd onder de bevolking is. Precies die gedachte heeft er volgens Van Rooden in de achttiende eeuw (op bededagen) voor gezorgd dat, wilde Nederland een gezegend land zijn, er een nationale, moreel-eensgezinde gemeenschap zou moeten ontstaan. Doordat katholieken veelal als dweepzuchtig, listig en dom worden bezongen, kan er voor hen geen plaats bestaan in een nationale morele gemeenschap van gelijkgestemden – ze worden, om met Van der Laarse te spreken, uitgesloten van de ‘culturele natie’.²⁰⁶ Tegelijk wordt er in veel muziektteksten op aangedrongen liefdevol te zijn, ook tegenover katholieken, maar wel omdat ze *nog niet* bekeerd zijn. Verschillende keren wordt daar vervolgens dan ook zingend voor gebeden. De bezongen eenheid geldt dan vooral een eenheid van protestanten van, weliswaar, verschillende signatuur en overschrijdt landsgrenzen. Zo moet vooral een transnationale protestantse gemeenschap ontstaan die tegelijk soms lokaal geworteld is (‘vaderland’ betreft dan Nederland of de kleinere eigen streek).

Hoewel ik bestrijd dat het derde eeuwfeest niet om theologische (anti-katholieke) opvattingen zou draaien, onderschrijf ik grotendeels wat Paul en Wallet schrijven over het geringe nationalistische karakter van deze herdenkingsdag. Hoewel Nederland inderdaad – zie boven – af en toe genoemd wordt en indirect afgeleid kan worden als geografische markerings van het ‘wij’, is geografische identificering in de meeste gevallen van ondergeschikt belang. Van der Laarse schrijft dat op dit eeuwfeest verlichtingsidealen veelvuldig aan een Nederlandse, ‘vrije’ volksaard werden gekoppeld. Ook dat komt in de muziektteksten niet echt naar voren. Verlichtingsidealen zijn inderdaad aanwezig, maar worden veeleer verbonden aan een protestantse, transnationale identiteit. In die transnationale

²⁰⁵ Middleton, 278.

²⁰⁶ Van der Laarse, 10.

gemeenschap is geen plaats voor het als onverlicht bestempelde katholicisme: niet in het bezongen verleden, maar ook niet in het reële heden.

Dat laatste veronderstel ik niet alleen op basis van Van Rooden en Van der Laarse, maar ook vanwege het gegeven dat het derde eeuwfeest een herdenkingsevenement is. Daar heeft het dan ook de trekken van: het is een georganiseerd ritueel waarin zaken uit het verleden geselecteerd en relevant gemaakt worden voor de deelnemers van het ritueel. Erfgoed is bedoeld ter herinnering en 'ter herkenning': in erfgoed als cultureel proces wordt een mythologie gecreëerd met de intentie die te blijven herinneren en de stelling dat ze fundamenteel is voor een collectieve identiteit. Deelnemers aan erfgoedrituelen herkennen elkaar zogezegd als personages in een mythologie die als tijdoverstijgend wordt voorgesteld. Teksten die dan worden gezongen zullen nooit louter 'een verleden' thematiseren, maar gekozen of geschreven zijn om een besef van collectieve identiteit te doen groeien. De toon tijdens de herdenkingsdiensten in 1817 is dan ook onverdeeld feestelijk en vaak zelfs triomfantelijk. Voor schaamte vanwege kerkscheuringen of het bezingen van trauma wordt nauwelijks plaats ingeruimd. Wel is opvallend dat er met geen woord gerept wordt over de Franse overheersing, die juist achter de rug is. Als de Rooms-Katholieke Kerk en Spanje dan toch als zuidelijke Ander samengevoegd zou kunnen worden, waarom gaat het dan nergens over bijvoorbeeld Napoleon? In kringen van het Réveil heerste bijvoorbeeld de overtuiging dat Europa geherkerstend zou moeten worden: de Verlichting en Franse overheersing hadden zogezegd het oprechte geloof uitgedoofd.²⁰⁷ Hoewel het derde eeuwfeest ageert tegen onoprecht geloof en, bijvoorbeeld, lege rituelen, rept geen enkele lied- of cantatetekst van deze spirituele uitdoving vanwege revolutie en ratio. Er is dus ruimte voor nationale verledens en religieuze kritiek. Was de Franse overheersing dan nog te kort geleden om over gezongen te worden en werd ze (traumatisch) verzwegen? Nader onderzoek naar preken en kerkelijke beschouwingen zou hier meer inzicht in kunnen geven.

Voor het construeren van een collectieve identiteit en verleden werden tijdens het derde eeuwfeest niet enkel preken of publicaties gebruikt, maar zagen dichters (en componisten) schijnbaar een zinvolle rol weggelegd voor kerkmuziek. De lied- en cantateteksten bevatten bijvoorbeeld meer antipapisme en theologische argumentatie dan Paul en Wallet stellen over de preken op het derde eeuwfeest. Wellicht werd kerkmuziek als adequaat middel beschouwd om kennis over te dragen, maar ook om – blijkens analyse van genre en thematiek – te loven, danken, bidden, herdenken en vermanen. Op zich is dat begrijpelijk: als er dan toch een poging wordt ondernomen eensgezindheid te creëren, dan kan het synchroon laten zingen – qua metrum, rijm, ritme en melodie – van een eigen veronderstelde identiteit door de 'lichamen' in een collectief van grote invloed zijn.

Wanneer die zang niet collectief is, maar wordt afgewisseld door verschillende groepen, zijn verschillende patronen zichtbaar. Born stelt dat de microsocialiteit van een uitvoering een afspiegeling van bestaande sociale structuren of relaties kan zijn, en tegelijk nieuwe structuren en relaties tot stand kan doen komen. Dat lijkt van toepassing te zijn op de interactie tussen groepen mannen en vrouwen: zoals God, reformatoren en dominees mannelijk zijn, krijgen ook de mannen tijdens de beurtzangen vaker docerende of vermanende rollen toebedeeld. Dat zij ook meer lofzingen dan de vrouwen die vaker herdenken en bidden, zegt wellicht iets over de eigenschappen/vaardigheden die beide groepen toebedacht werden. Opvallenderwijs bleek dat, wanneer er sprake

²⁰⁷ Zie: Johan Temmerman, 'Protestantisme in Vlaanderen,' in *Geloof en vrijheid. 200 jaar protestantse Brabantdamkerk te Gent*, red. Aletta Rambaut en Johan Temmerman (Gent: Vlaamse Olijfberg, 2017), 74-75.

was van beurtzangen, de notie ‘vaderland’ het duidelijkst in de mond van één groep werd gelegd: de kinderen. Tijdens een herinneringsmoment dat immers gericht is op het consolideren van een gemeenschappelijk heden en (wenselijke) toekomst is dat veelzeggend. Waar het corpus in het algemeen minder laat zingen over een deugdzaam, verdraagzaam of koningsgezind Nederland, worden kinderen – herdenkers en identiteitsdragers van de toekomst – daar vaker toe aangezet. Als de gedachte dat Nederland een homogener protestants land zou moeten zijn vooral indirecter afgeleid moet worden uit de teksten (zie hierboven), blijkt uit enkele vieringen –dat sommige dichters een speciale rol voor kinderen zagen in de verwerkelijking van een dergelijk ideaal. Het gaat echter nog steeds om een klein aantal liederen; hoe wijdverbreid deze gedachte was is eigenlijk niet af te leiden uit het corpus.

Het bleek interessant ook de muziek, wanneer mogelijk, te betrekken in analyses. Opvallenderwijs werd *Wie schön leuchtet der Morgenstern* juist niet gebruikt om de zo dominante taal van licht en duisternis op te zingen. Andere melodieën leken juist wel bepaalde thematiek aan te trekken en lieten sommige aspecten van de te zingen tekst extra resoneren wanneer het ging om melodieën waarvan het oorspronkelijke lied en eventueel daaropvolgende contrafacturen gekenmerkt worden door een specifieke thematiek. Dat is bijvoorbeeld het geval met de melodie van psalm 68 die vaak gebruikt werd om liederen over strijd en overwinning te zingen. Andere melodieën, zoals *O süsster Stand*, worden in het corpus ook vaker dan andere aangetroffen bij bepaalde thematiek, maar daar lijkt dat niet te zijn vanwege eerdere contrafactuur. In dat geval is er niet sprake van literaire ontlening, maar slechts muzikale of formele ontlening. Ook in die gevallen kunnen melodieën indirecter bijgedragen hebben aan een gevoel van protestants zijn: het zingen liederen uit lutherse en calvinistische tradities, scharen zangers zich op enige wijze in die tradities en affiliëren ze zich met de contexten waarin deze liederen normaliter functioneren.

Ook was het zingen zelf een uiting van protestantse liturgie, of in elk geval van niet-katholieke liturgie. Volgens musicoloog Martin Hoondert was de katholieke mis, ook in het begin van de negentiende eeuw, voor gewone gelovigen een ‘passieve aangelegenheid’ waarin de muziek vaak uit vastgelegde gezangen bestond, gezongen door een koor.²⁰⁸ De samenzang door protestanten op het derde eeuwfeest contrasteerde daarmee: veel diensten bestonden volledig uit samenzang, en ook in cantatediensten waren vrijwel altijd enkele liederen voor de gemeente bestemd.

Ik heb ook aandacht geschonken aan sociale mechanismen rond de herdenkingsdiensten. De socialiteit van de uitvoering is zojuist al besproken: rolverdelingen tijdens de cantates en beurtzangen herhaalden en produceerden wellicht bestaande sociale verhoudingen. Born spreekt over ‘social identity formations’ (klasse, gender, seksualiteit, nationaliteit, lokaliteit) en inderdaad lijken rolverdelingen traditionele machtsverhoudingen tussen sekses te weerspiegelen. Door die te herhalen zouden die worden versterkt.²⁰⁹ Andere sociale identiteiten speelden ook een rol: dichter en componisten van de nieuwe kerkmuziek behoorden duidelijk tot een culturele elite, waarbij de dominees vaak daarnaast functioneerden in een institutioneel bestel dat koningsgezind en vaderlandslievend was (NHK). Sommige van hen publiceerden literaire werken of schoolboeken die ook duidelijk moesten bijdragen aan de constructie van een nationaal verleden. De in de inleiding verwoorde insteek van de NHK lijkt ook in het corpus van het derde eeuwfeest invloed gehad te

²⁰⁸ Martin Hoondert, ‘De Rooms-Katholieke traditie, ca. 1550-2001,’ in *Het kerklied. Een geschiedenis*, red. Jan Luth, Jan Pasveer en Jan Smelik (Zoetermeer: Boekencentrum, 2001), 61, 66.

²⁰⁹ Ik gaf al aan dat vanwege het lage aantal beurtzangen grote conclusies te trekken.

hebben. Eigenlijk zijn alle componenten uit dat artikel aanwezig. De NHK stelde zich immers ten doel haar leer te handhaven, godsdienstige kennis te vergroten, christelijke zeden te bevorderen, orde en eendracht te bewaren en koningsgezindheid en vaderlandsliefde aan te wakkeren – en het derde eeuwfeest in 1817, een jaar na haar oprichting, lijkt daartoe een aangewezen middel geweest zijn. In 1816 hadden bovendien de lutherse kerken het reglement van de NHK overgenomen, wat betekent dat minsten 42 van de 54 bestudeerde diensten georganiseerd werden door instituten met bovengenoemde doelen. Hoewel uit de kerkmuziek (qua tekst en melodie) zelf niet bijzonder nationalisme of koningsgezindheid bleek, werd het derde eeuwfeest als collectief evenement wellicht door instituten met dergelijke oogmerken toch ingezet om hun doelen te bereiken: eensgezindheid, gehoorzaamheid en verdraagzaamheid.

Opzettelijk heb ik één van Borns niveaus overgeslagen: de gedachte dat muziekkuitvoeringen *imagined communities* kunnen veroorzaken of versterken. Meyer stelde immers als vervanging van deze term het concept *aesthetic formations* voor, om meer aandacht te vestigen op performatieve, lichamelijke en zintuiglijke aspecten van momenten waarop processen van gemeenschapsvorming zich manifesteren. Hoewel het derde eeuwfeest niet als hedendaagse casus antropologisch bestudeerd kan worden, heeft mijn onderzoek toch willen laten zien dat ook een daarop geïnspireerde benadering inzichtgevend kan zijn. Niet alleen het gegeven dat het derde eeuwfeest een commemoratief evenement was, maar ook dat verschillende groepen zangers verschillende rollen op zich konden nemen of samen op gingen in het zingend belichamen wat via mythologie en herinnering werd voorgesteld als collectieve identiteit. De zingende protestanten moesten, blijkens de liedteksten en performatieve aspecten, een *aesthetic formation* worden en zich niet alleen een gemeenschap inbeelden, maar zich ook bewust worden van het concrete, aanwezige collectief waarin ze zich bevonden. Het zingen in beurtzang kan aan verschillende groepen specifieke communicatieve rollen toebedelen (zoals aan solisten), maar maakt zowel zangers als luisteraars extra bewust van de aanwezigheid van andere zangers. Dit besef van interactie met anderen in het bezingen van Zelf en Ander moest zowel sterk lokaal als verbonden aan een abstractere *imagined community* zijn. Hoewel ik het begrip *imagined communities* in navolging van Birgit Meyer tot *aesthetic formations* heb willen uitbreiden en verdiepen, zijn er andere zaken die onbesproken zijn gebleven. Bijvoorbeeld gaat het bij performativiteit om herhalingen in sociaal gedrag, waardoor sociale patronen kunnen ontstaan. Door de bestudering van een enkel herdenkingsjaar heb ik daar geen aandacht aan kunnen besteden, zoals ik ook weinig aandacht heb besteed aan concretere lichamelijke (los van de gedachte dat samen zingen sowieso een lichamelijke activiteit is). Ook zou het boeiend zijn de gezongen teksten te vergelijken met bijvoorbeeld de preken tijdens de diensten, of het onderzoek uit te breiden naar allerlei typen bronnen, zoals de kinderboeken, gelegenheidspoëzie of historische verhandelingen. Dan kan stelliger beargumenteerd worden in hoeverre beelden van Zelf en Ander effectief doorwerkten buiten en na het derde eeuwfeest.

Concluderend kunnen we zeggen dat de beelden van Zelf en Ander vooral ‘wij protestanten’ en ‘zij katholieken’, en ‘wij verlichten’ en ‘zij onverlichten’ zijn. ‘Wij protestanten’ is een transnationale *imagined community* en identiteit die, mede door het ritueel zich bewegen naar kerkgebouwen om met medestanders dezelfde liederen te zingen, andere te horen zingen, mee te zitten, staan, bidden, luisteren een *embodied community* (cf. Rigney) of *aesthetic formation* (cf. Meyer) moest worden. Het derde eeuwfeest als moment om andere verlichte protestanten in het licht van een geconstrueerd-gedeeld verleden te beschouwen – een feest van herinnering, een feest van herkenning.

NABESCHOUWING

Toen was geloof heel gewoon

*Mijn vader was van voor de oorlog kind van Kuypers en Colijn mannenbroeders,
orgelklanken, Institutie van Calvijn, tijd van werken om den brode,
maar het kon niet met brood alleen,
bidden voor het avondeten, zondagsrust en nergens heen.*

*En op een dag werd alles anders de kerk stond niet meer in het midden
en hij zat daar met gevouwen handen en zag een andere tijd beginnen
maar hield zich vast aan zijn principes, man van daden bij het woord,
man van houvast en tradities, samen zingen in een koor.*

*Toen was geloof heel gewoon
en onweerlegbaar was de waarheid van de Vader en de Zoon,
toen de schaduw van de oorlog langzaam wegtrok uit dit land,
land van wolken en van woorden, land van God en middenstand.*

*Mijn moeder was van voor de oorlog, het leven was nog afgelijnd,
altijd binnen grenzen blijven, God is groot en wij zijn klein,
heel het leven stond geschreven, van de wieg tot aan het graf,
een rechte weg om niet te dwaalen en je wist altijd waar je was.*

*Maar die tijd van Tien Geboden, ze viel langzaam uit elkaar,
dansen was niet meer des duivels, alles lag opeens op straat.
Vrije liefde, idealen, een bonte optocht trok voorbij
en een deel van haar wou meegaan, maar het was niet meer haar tijd.*

*Toen was geloof heel gewoon
en onweerlegbaar was de waarheid van de Vader en de Zoon,
toen de schaduw van de oorlog langzaam wegtrok uit dit land
land van wolken en van woorden, land van werken en van kerken,
land van God en middenstand.*

Zo zong Stef Bos voor een programma van de EO in 2017. In het lied komen in nostalgische sferen allerlei gereformeerde clichés naar voren, die evenwel door veel mensen herkend zullen worden uit hun jeugd, waarbij de ‘typisch Nederlandse’ begeleidende videobeelden ook een rol zullen hebben gespeeld.

2017 was het jaar waarin verschillende televisieprogramma’s en documentaires werden gewijd aan de plaats van religie, of het protestantisme, in het tegenwoordige Nederland. Het jaar waarin 500 jaar reformatie werd herdacht – ‘gevierd’ wordt ondertussen vermeden – vormde de aanleiding voor programma’s als *Achter de dijken* en *In Holland staat een kerk*. Opvallend is dat, net als de (beeld)taal van Stef Bos verbeeldt, protestantisme duidelijk aan Nederland wordt verbonden.

In *Achter de dijken* onderzocht Leo Blokhuis expliciet ‘onze calvinistische volksaard’ en legde ‘typisch calvinistisch’ en ‘typisch Nederland’ telkens over elkaar als nauw aansluitende identiteiten. Het ging dan over ijver, eerlijkheid, handelsgeest, emancipatie, huiselijkheid en tolerantie als kernachtige eigenschappen van de Nederlander, die van binnen toch nog altijd een calvinist zou zijn.

Er bestaat kennelijk een behoefte een Nederlandse identiteit te veronderstellen met calvinistische wortels: als iets om trots op te zijn of als excuusgrond, zoals Saskia Pieterse schrijft over de rel rond Jeroen Dijsselbloem.²¹⁰

Waar media zich in het reformatiejaar leken te bekommeren om de plaats van het calvinisme in de 'Nederlandsheid', waren de kerkelijke vieringen voornamelijk gericht op oecumene. De nationale herdenking in de Utrechtse Domkerk, bijgewoond door de koning, bevatte bijvoorbeeld een expliciete betreuring van kerkscheuringen, en ook waren katholieken aanwezig bij de dienst, net als leiders van andere religies.

Het is interessant dat 200 jaar na het derde eeuwfeest deels overeenkomende mechanismen waargenomen kunnen worden: een drang naar transnationale oecumene (en nu ook, deels, verontschuldiging), maar ook het benadrukken van de belangrijke rol die de reformatie voor een 'Nederlandse volksaard' gespeeld zou hebben.

In *Het gereformeerde geheugen* (2009) is dit reformatiejaar vanzelfsprekend nog niet aan de orde geweest. Het zou boeiend zijn niet alleen 1817 en 1917 onderling te vergelijken – zoals Paul en Wallet reeds deden – maar nu ook 2017 te betrekken. Hoe groot de verschillen in context ook zullen zijn, blijktbaar is er tegelijk sprake van continuïteit: de reformatie die nog steeds als plaats van herinnering functioneert, zoals ook de Tweede Wereldoorlog, Abraham Kuyper, Hendrikus Colijn en de samenzang bij een orgel (protestantse) *lieux* zijn geworden, getuige het lied van Stef Bos en de hoofdstukken die elk van deze thema's kregen in *Het gereformeerde geheugen*.

²¹⁰ Zie: Saskia Pieterse, 'De rel rond Jeroen Dijsselbloem en waarom Nederlanders zo bot zijn,' *De Groene Amsterdammer* (31 maart 2017).

BIBLIOGRAFIE

- 'Algemeen reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden.' In *Reglementen, vervaardigd door het Algemeen Christelijk Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, en goedgekeurd door Zijne Majesteit den koning*, 5-36. Den Haag: Johannes Allart, 1816.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen: Verso, 1994.
- Appiah, Kwame Anthony. 'Race.' In *Critical Terms for Literary Study*, red. Frank Lentricchia en Thomas McLaughlin, 274-287. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
- Assad, Talal. *Formations of the Secular. Christianity, Islam, Modernity. Cultural Memory in the Present*. Stanford: Stanford University Press, 2003.
- Beller, Manfred. 'Myth.' In *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen, 373-377. Amsterdam/New York: Rodopi, 2007.
- Beller, Manfred. 'Perception, image, imagology.' In *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen, 3-16. Amsterdam/New York: Rodopi, 2007.
- Bendinger, Adolph August. *Gezangen*. Hoorn: Frans Swidde, 1817.
- Beukema, J.P. *Godsdienstig gezang*. Groningen: W. Wouters, 1817.
- Bisschop, Roelof. 'Breuke Sions.' In *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet, 473-479. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Blaas, P.B.M. 'Het karakter van het vaderland. Vaderlandsche geschiedenis tussen Wagenaar en Fruin, 1780-1840.' In *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, red. N.C.F. van Sas, 365-389. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.
- Blackshaw, Tony. 'Community.' In *Vocabulary for the Study of Religion*, red. Robert A. Segal en Kocku Von Stuckrad. Leiden: Brill, 2016. [online bron, geen paginering]
- Boendermaker, Joop, Hans Jansen en Hans Mudde. 'De lutherse traditie.' In *Het kerklied. Een geschiedenis*, red. Jan Luth, Jan Pasveer en Jan Smelik, 165-216. Zoetermeer: Mozaïek, 2001.
- Born, Georgina. 'Music and the Social.' In *The Cultural Study of Music. A Critical Introduction*, red. Martin Clayton, Trevor Herbert en Richard Middleton, 261-274. New York: Routledge, 2012).
- Bos, Emo. 'Religieuze perikelen bij het ontstaan van het Verenigd Koninkrijk.' In *Belg en Bataaf. De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden*, red. Frank Judo en Stijn van de Perre, 175-204. Antwerpen: Uitgeverij Polis, 2015.
- Broeyer, Frits. 'Protestantse natie.' In *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet, 349-360. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Brouwer, Paulus Wilhelmus. *Korte schets van de geschiedenis der hervorming*. Delft: P. Groot, 1817.
- Butler, Judith en Gayatri Chakravorty Spivak. *Who sings the nation-state?* Calcutta, India: Seagull Books, 2010.

- Constantine, Mary-Ann. 'The Perils of Performance: From Political Songs to National Airs in Romantic-Era Wales (1790-1820). In *Identity, Intertextuality, and Performance in Early Modern Song Culture*, red. Dieuwke van der Poel, Louis Peter Grijp and Wim van Anrooij, 266-286. Leiden/Boston: Brill, 2016.
- Cramer von Baumgarten, G.J.F. *Gesprekken, levensschetsen en liederen*. Groningen/Amsterdam: W. van Boekeren, W. Brave, 1817.
- Dam, Jacob van. *Gezangen en gedichten*. Gouda: N. Brinkman, 1817.
- Dautun, Daniel Hendrik. *Antwoord aan den eerwaarden heer H. van Lottom, Roomsche-Katholijk priester te Amsterdam*. Amsterdam: R.J. Bentrop, 1818.
- Deketh, Petrus. *Kerk-gezangen*. Harlingen: M. van der Plaats, 1817.
- 'Derde Eeuwgetijde der Kerkhervorming.' *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* 13 (1818): 583-595.
- Domela Nieuwenhuis Ferdinand Jacobus. *Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche gemeente*. Amsterdam: J.H. Gebhard & Co., 1856.
- Doyer, Assuerus. *Leerrede*. Zwolle: H.A. Doijer, 1817.
- Drietal zangen bij het derde eeuw-feest der kerk hervorming*. Zierikzee: François van Meerem, 1817.
- Eijk, J. van. *Gezangen*. Groningen/Amsterdam: W. van Boekeren/W. Brave, 1817.
- Eijk, J. van. *Het derde eeuwfeest van de kerkhervorming*. Den Haag: J. Thierry (erven), 1817.
- Endedijk, Pieter. 'De doopsgezinde traditie,' in *Het kerklied. Een geschiedenis*, red. Jan Luth, Jan Pasveer en Jan Smelik, 291-326. Zoetermeer: Mozaïek, 2001.
- Engelhardt, Jeffers. 'Music, Sound, and Religion.' In *The Cultural Study of Music*, red. Martin Clayton, Trevor Herbert en Richard Middleton, 299-307. New York: Routledge, 2012.
- Evangelische Gezangen, om nevens het Boek der Psalmen bij den openbaren godsdienst in de Nederlandsche Hervormde Gemeenten gebruikt te worden* (Amsterdam: Johannes Allart, 1806). Online beschikbaar via https://dbnl.org/tekst/eva005evan01_01/index.php.
- Exter, P. van. *Christelijke feest-gezangen*. Zierikzee: François van Meerem, 1817.
- Frith, Simon. 'Music & Identity.' In *Questions of Cultural Identity*, red. Stuart Hall en Paul du Gay, 108-127. Londen: Sage Publications, 1996.
- Gezangen bij de godsdienstige viering*. Dordrecht: H. Volkersz., 1817.
- Gezangen bij de plechtige viering, van het derde eeuwfeest der hervorming*. Deventer: J.H. de Lange, 1817
- Gezangen bij gelegenheid der plechtige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming*. Schiedam: G.W. van Hemsdaal, 1817.
- Gezangen op het derde eeuwfeest der hervorming*. Zierikzee: A. de Vos Jz., 1817.
- Gezangen ter gelegenheid der viering van het derde eeuw-feest der hervorming*. Arnhem: J.H. Moeleman, 1817.
- Gezangen ter gelegenheid van de viering van het derde eeuw-feest, der kerk hervorming*. Zierikzee: François van Meerem, 1817.

- Gezangen voor de Doopsgezinde gemeente te Koog en Zaandijk. 1817.
- Gezangen voor het derde eeuwfeest der kerkelijke hervorming. Deventer: J.H. de Lange, 1817.
- Gezangen, bij gelegenheid der plegtige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming. Amsterdam: H.G. Hemmen, M.D. Schneider (wed.), 1817.
- Gezangen, om bij de viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming op den 2den november in de hervormde gemeente te Zevenhuizen gezongen te worden. Rotterdam: N. Cornel, 1817.
- Giddens, Anthony. *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1984.
- Goedkoop, Albert. *Feestreden*. Den Haag: S. de Visser, 1817.
- Grant, Morag Josephine. 'Sung Communities.' In *Musiken: Festschrift für Christian Kaden*, red. Katrin Bicher, Jin-Ah Kim en Jutta Toelle, 81-93. Berlin: Ries & Erler, 2011.
- Grijp, Louis Peter. *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1991.
- Grijp, Louis Peter en Dieuwke van der Poel. 'Introduction.' In *Identity, Intertextuality, and Performance in Early Modern Song Culture*, red. Dieuwke van der Poel, Louis Peter Grijp en Wim van Anrooij, 1-39. Leiden/Boston: Brill, 2016.
- Haven, Cornelis van der. 'Singing the Nation: Imagined Collectivity and the Poetics of Identification in Dutch Political Songs (1780-1800).' *The Modern Language Review* 111/3 (2016): 754-774.
- Hazeu, Johannes en Dirk van der Reyden. 'Ter gedachtenis van het derde eeuw-feest der kerkhervorming.' In *Nieuwe stichtelijke liederen, voor de huisgezinnen en gezelschappen der christenen*, red. Johannes Hazeu en Dirk van der Reyden, 273-326. Amsterdam: W. van Vliet, 1818. Online beschikbaar via https://www.dbnl.org/tekst/haze004nieu01_01/haze004nieu01_01_0102.php.
- Herrinnering, ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der kerkhervorming. Amsterdam: J. de Vogel, 1817.
- Het boek der psalmen, nevens christelyke gezangen, ten gebruike der gemeente toegedaan de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelijdenis, op nieuw in dichtmaat gebracht, volgens besluit en met goedkeuring van het Eerw. Consistorie binnen Amsterdam*. Amsterdam: Pieter Meyer, Johannes Strander en Anthonie Eichhorn, 1779. Online beschikbaar via <https://books.google.nl/books?id=yYRYAAAACAAJ&hl=nl&pg=PP11#v=onepage&q&f=false>.
- Het boek der psalmen, nevens de gezangen bij de Hervormde Kerk van Nederland in gebruik*. Haarlem: Johannes Enschede en zonen, 1774 [1773]. Online beschikbaar via https://www.dbnl.org/tekst/boe008boek01_01/index.php.
- Hildebrandt, J.Ph.U. *Het protestantsch Te Deum Laudamus*. Amsterdam: H.O. Brouwer, 1817.
- Hobsbawm, Eric. *The Age of Revolution. Europe 1789-1848*. Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1962.
- Hobsbawm, Eric en Terence Ranger. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Hoondert, Martin. 'De Rooms-Katholieke traditie, ca. 1550-2001.' In *Het kerklied. Een geschiedenis*, red. Jan Luth, Jan Pasveer en Jan Smelik, 43-98. Zoetermeer: Boekencentrum, 2001.
- Huisman, Cornelis. *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*. Dordrecht: P.J. van den Tol, 1983.

- Jehlen, Myra. 'Gender.' In *Critical Terms for Literary Study*, red. Frank Lentricchia en Thomas McLaughlin, 263-273. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
- Jongh, J. de. *Zangen*. Enkhuizen: J. over de Linden, 1817.
- Kist, E., D.H. Wildschut en J.G. Veltman. *Twee leerredenen*. Dordrecht: A. Blussé en zoon, 1817.
- Kist, Nicolaas Christiaan. *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven*, 2 delen. Leiden: 1848-1849.
- Klijn, Hendrik Harmen en Johann Wilhelm Wilms. *Zangen*. Amsterdam: B. Kramer en zoon, 1817.
- Klusen, Ernst. *Singen: Materialien zu einer Theorie*. Regensburg: Gustav Bosse Verlag, 1989.
- Koch, Jeroen. *Koning Willem I. 1772-1843*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2013.
- Koselleck, Reinhart. "'Erfahrungsraum" und "Erwartungshorizont" – zwei historische Kategorien.' In *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, red. Reinhart Koselleck, 349-375. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979.
- Kuiper, Dirk Th. 'Slotbeschouwing: het gereformeerde geheugen in ontwikkelingsperspectief.' In *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet, 595-624. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Laan, Pieter Jan. *Twee leerredenen*. Rotterdam: N. Cornel, 1817.
- Laan, Pieter Adriaan van der. *Gezangen*. Amsterdam: W. Brave, 1817.
- Laarse, Rob van der. 'De deugd en het kwaad: liberalisme, conservatisme en de erfenis van de Verlichting.' In *De verzuiling voorbij: godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, red. J.C.H. Blom en J. Talsma, 2-45. Amsterdam: Het Spinhuis, 2000.
- Latour, Bruno. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Leerssen, Joep. 'Identity/alterity/hybridity.' In *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen, 335-342. Amsterdam/New York: Rodopi, 2007.
- Leerssen, Joep. 'Imagology: History and Method.' In *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen, 17-32. Amsterdam/New York: Rodopi, 2007).
- Leerssen, Joep. 'Nationalism.' In *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen, 383-387. Amsterdam/New York: Rodopi, 2007.
- Leerssen, Joep. 'The poetics and anthropology of national character (1500-2000).' In *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen, 63-76. Amsterdam/New York: Rodopi, 2007.
- Loo, Dirk van der. *De herstelling van het christendom door de hervorming*. Amsterdam: G. van Dijk, 1817.
- Loo, Dirk van der. *Gezangen*. Amsterdam: G. van Dijk, 1817.
- Lottom, Henricus van. *Het leedgevoel der Roomsche-Katholijken*. Amsterdam: Geysbeek & Comp., 1817.

- Lowenthal, David. 'Fabricating Heritage.' *History and Memory* 10, nr. 1 (1998): 5-24.
- Luth, Jan en Jan Smelik. 'De calvinistische traditie.' In *Het kerklied. Een geschiedenis*, red. Jan Luth, Jan Pasveer en Jan Smelik, 217-290. Zoetermeer: Mozaïek, 2001.
- Macdonald, Sharon. 'Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical Consciousness in Nuremberg.' *International Journal of Heritage Studies* 12, nr. 1 (2006): 9-28.
- Meulen, R.J. van der. *De hervorming het werk Gods*. Amsterdam: A.B. Saakes en G. van Dijk, 1817.
- Meyer, Birgit. 'Introduction: From Imagined Communities to Aesthetic Formations. Religious Mediations, Sensational Forms, and Styles of Binding.' In *Aesthetic Formations: Media, Religion, and the Senses*, red. Birgit Meyer, 1-28. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Middleton, Richard. 'Locating the People: Music and the Popular.' In *The Cultural Study of Music. A Critical Introduction*, red. Martin Clayton, Trevor Herbert en Richard Middleton, 275-286. New York: Routledge, 2012.
- Moens, Petronella en Bernardus Bosch. 'De Hoop.' In *Liederen voor het Vaderland*, red. Petronella Moens en Bernardus Bosch, 145-147. Dordrecht: De Leeuw en Krap, 1792.
- Mulder, Johannes. *Leerrede*. Groningen: R.J. Schierbeek, 1817.
- Nora, Pierre. 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire,' vertaald door Marc Roudebush. *Representations* 26 (1989): 7-24.
- Nora, Pierre. *Les Lieux de Mémoire*, 7 delen. Parijs: Gallimard, 1984-92.
- Paul, Herman. 'Inleiding: een program voor de studie van religieuze herinneringsculturen.' In *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet, 11-32. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Paul, Herman en Bart Wallet. 'A Sun that Lost its Shine: The Reformation in Dutch Protestant Memory Culture, 1817-1917.' *Church History and Religious Culture* 88 (2008): 35-62.
- Paul, Herman en Bart Wallet. 'Reformatie.' in *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet, 257-267. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Protestant, Een. *Aan den heer Van Lottom, Roomsche-Katholijk Priester*. Amsterdam: R.J. Bentrop, 1817.
- Raden, Petrus van. *Leerrede over de geschiedenis en de hooge waarde der gezegende kerkhervorming*. Amsterdam: W. Brave, 1817.
- Rigney, Ann. 'Embodied Communities: Commemorating Robert Burns, 1859.' *Representations* 115 (2011): 71-101.
- Rigney, Ann. 'Memory.' In *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, red. Manfred Beller en Joep Leerssen, 360-363. Amsterdam/New York: Rodopi, 2007.
- Rooden, Peter van. 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek.' In *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, red. N.C.F. van Sas, 201-236. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.
- Rooden, Peter van. *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.
- Sander, J.C.A. *Leerrede ter viering van het derde eeuwfeest der hervorming*. Zaandam: J.J. de Roode, 1817.

- Sas, N.C.F. van. 'Het begrip 'vaderland': Ter inleiding.' In *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, red. N.C.F. van Sas, 1-6. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.
- Scharp, Jan. *Avond-godsdienst*. Rotterdam: J. van Baalen, Groenendijk & Van Selm, 1817.
- Schutte, G.J. 'Afscheiding.' In *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet, 493-504. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Sergsma, Wiebe. 'De godsdienstige verhoudingen tijdens de Vrede van Münster.' In *1648: Vrede van Münster. Feit en verbeelding*, red. Jacques Dane, 83-105. Zwolle: Waanders, 1998.
- Smith, Laurajane. *Uses of Heritage*. New York: Routledge, 2006.
- Temmerman, Johan. 'Protestantisme in Vlaanderen.' In *Geloof en vrijheid. 200 jaar protestantse Brabantdamkerk te Gent*, red. Aletta Rambaut en Johan Temmerman, 71-119. Gent: Vlaamse Olijfberg, 2017.
- Thomas, R.J. en Johannes Decker Zimmerman. *Het derde eeuwgetijde der kerkhervorming*. 1817.
- V.D. *Gezangen*. Amsterdam: L. van Es.
- Vásquez, Manuel A. *More than belief. A materialist theory of religion*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Visch, W.F. *Leerrede*. Coevorden: D.H. van der Scheer, 1817.
- Vogel, Henk. 'Geheel het oude Nederlands was steeds een wonder van uw hand. Gemeenschapsvorming bij de viering van 300 jaar Reformatie in Gent, 1817.' Onderzoeksverslag, Universiteit Utrecht, 2018.
- 'Vreugde-lied om op den 8ste Maart door al wat goed en braaf is in Nederland aan Prins Willem de Vyfde te worden toegezongen.' In *De van den hemel afgebeeden [...] in alle verdrukking [...] nog bloeiënden orangeboom*, 57-60. 1785.
- Wal, Gabinus de. *Zangen*. Leeuwarden: J.W. Brouwer, 1817.
- Warsinck Bsz., W.H. *Viertal liederen*. Amsterdam: W. van Vliet, 1817.
- Wester, Hendrik. *Gezangen*. Groningen: J. Oomkens, 1817.
- Zimmerman, Johannes Decker. *Feest-liederen*. Utrecht, 1817.
- Zuthem, John van. 'Rome.' In *Het gereformeerde geheugen*, red. George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet, 187-197. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.

BIJLAGE 1

BRONNENLIJST

bron	type bron, inhoud	herdenking in
Adolph August Bendinger, <i>Gezangen bij gelegenheid der plegtige viering van het derde eeuwfeest der hervorming</i> (Hoorn: Frans Swidde, 1817)	liedboek, 4 nieuwe liederen (beurtzangen)	Evangelisch-Lutherse Kerk te Hoorn (ELK)
J.P. Beukema, <i>Godsdienstig gezang</i> (Groningen: W. Wouters, 1817)	liedboek, 4 nieuwe liederen (beurtzangen)	Petruskerk te Leens (NHK)?
Paulus Wilhelmus Brouwer, <i>Korte schets van de geschiedenis der hervorming</i> (Delft: P. Groot, 1817)	bron met o.m. enkele liederen, 3 nieuwe liederen (beurtzangen)	Grote Kerk te Maassluis (NHK)?
G.J.F. Cramer von Baumgarten, <i>Gesprekken, levensschetsen en liederen</i> (Groningen/Amsterdam: W. van Boekeren/W. Brave, 1817)	bron met o.m. enkele liederen, 7 nieuwe liederen (waaronder 3 beurtzangen)	Middelbert (NHK)
Jacob van Dam, <i>Gezangen en gedichten, ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der hervorming</i> (Gouda: N. Brinkman, 1817)	liedboek, 4 beurtzangen/cantatedelen	
Petrus Deketh, <i>Kerk-gezangen ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der hervorming</i> (Harling: M. van der Plaats, 1817)	liedboek, 9 liederen (4 bestaand, 5 beurtzangen)	
Assuerus Doyer, <i>Leerrede ter viering van het derde eeuwfeest der hervorming</i> (Zwolle: H.A. Doijer, 1817)	bron met o.m. enkele liederen van een anonieme dichter, 2 nieuwe liederen	Zwolle (DG)
<i>Drietal zangen bij het derde eeuw-feest der kerkhervorming</i> (Zierikzee: François van Meerem, 1817)	liedboek, 3 nieuwe liederen	Serooskerke, Schouwen (NHK)
Jan van Eijk, <i>Gezangen bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Groningen/Amsterdam: W. van Boekeren/W. Brave, 1817)	liedboek, 4 nieuwe liederen	Loosduinen (NHK)
Jan van Eijk, <i>Het derde eeuwfeest van de kerkhervorming</i> (Den Haag: J. Thierry (erven), 1817)	bron met o.m. enkele liederen (5 bestaande liederen)	Loosduinen (NHK)
P. van Exter, <i>Christelijke feest-gezangen</i> (Zierikzee: François van Meerem, 1817)	liedboek, 6 nieuwe liederen (waaronder 1 koorzang en 5 beurtzangen)	Noordgouwe, Zeeland (NHK)
<i>Gezangen bij de godsdienstige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Dordrecht: H. Volkersz., 1817)	liedboek, 5 nieuwe liederen (waaronder 2 cantatedelen)	Dordrecht (ELK)
<i>Gezangen bij de plegtige viering, van het derde eeuwfeest der hervorming</i> (Deventer: J.H. de Lange, 1817)	liedboek, 9 liederen (3 bestaand, 6 nieuw)	

<i>Gezangen bij gelegenheid der plechtige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Schiedam: G.W. van Hemsdaal, 1817)	liedboek, 5 nieuwe liederen	Schiedam (ELK)
<i>Gezangen op het derde eeuwfeest der hervorming</i> (Zierikzee: A. de Vos Jz., 1817)	liedboek, 3 nieuwe liederen	
<i>Gezangen ter gelegenheid der viering van het derde eeuwfeest der hervorming</i> (Arnhem: J.H. Moeleman, 1817)	liedboek, 11 liederen (1 bestaand lied, 3 cantatedelen, 7 liederen)	Arnhem (ELK)
<i>Gezangen ter gelegenheid van de viering van het derde eeuwfeest</i> (Zierikzee: François van Meerem, 1817)	liedboek, 3 nieuwe liederen (2 beurtzangen, 1 koorzang)	Zierikzee (NHK)
<i>Gezangen voor de Doopsgezinde gemeente te Koog en Zandijk</i> (1817)	liedboek, 6 nieuwe liederen	Koog en Zandijk (DG)
<i>Gezangen voor het derde eeuwfeest der kerkelijke hervorming</i> (Deventer: J.H. de Lange, 1817)	liedboek, 4 nieuwe liederen (3 beurtzangen, 1 samenzang)	
<i>Gezangen, bij gelegenheid der plechtige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Amsterdam: H.G. Hemmen, M.D. Schneider, wed., 1817)	liedboek, 6 nieuwe liederen	Amsterdam (HELK)
<i>Gezangen, bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der hervorming</i> (Amsterdam: Kramer en zoon, 1817)	liedboek, 2 nieuwe liederen	Weesp (ELK)
<i>Gezangen, bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Amsterdam: L. van Es, 1817)	liedboek, 7 nieuwe liederen (waaronder 4 cantatedelen)	
<i>Gezangen, om bij de viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming op den 2den november 1817 in de Hervormde gemeente te Zevenhuizen gezongen te worden</i> (Rotterdam: Nicolaas Cornel, 1817)	liedboek, 8 nieuwe liederen (5 kinderliederen, 3 samenzangen)	Zevenhuizen (NHK)
Albert Goedkoop, <i>Feestreden gehouden voor de protestantsche gemeente te Gend</i> (Den Haag: S. de Visser, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (4 bestaande liederen)	Gent (NHK)
Johannes Hazeu en Dirk van der Reyden, <i>Ter gedachtenis van het derde eeuwfeest der kerk-hervorming</i> (Amsterdam: W. van Vliet, 1817)	liedboek (14 cantatedelen)	
<i>Herrinnering, ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Amsterdam: J. de Vogel, 1817)	liedboek, 3 nieuwe liederen	
J.Ph.U. Hildebrandt, <i>Het protestantsch Te Deum laudamus</i> (Amsterdam: H.O. Brouwer, 1817)	bron met o.m. enkele liederen, 2 nieuwe liederen	Amsterdam (HELK)
J. de Jongh, <i>Zangen geschikt ten gebruike der hervormde gemeente van Enkhuizen</i> (Enkhuizen: J. over de Linden, 1817)	liedboek, 8 nieuwe liederen	Enkhuizen (NHK)
E. Kist, D.H. Wildschut en J.G. Veltman, <i>Twee leerredenen op het hervormingsfeest</i> (Dordrecht: A. Blussé en zoon, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (3 beurtzangen met daarin ook bestaande liederen)	Dordrecht (NHK)

Hendrik Harmen Klijn en Johann Wilhelm Wilms, <i>Zangen, welke, bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der hervorming, op den tweeden november 1817, des avonds, in de luthersche oude kerk, te Amsterdam, zullen uitgevoerd worden</i> (Amsterdam: B. Kramer, 1817)	liedboek, 3 nieuwe liederen	Amsterdam (ELK)
J.F. Krämer, <i>Het feest der hervorming, een feest voor alle christenen</i> (Zierikzee: François van Meerem, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (5 bestaande liederen)	Zierikzee (ELK)
P.J. Laan, <i>Twee leerredenen, bij gelegenheid van het eeuwfeest der hervorming</i> (Rotterdam: N. Cornel, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (5 bestaand, 4 nieuw)	Amersfoort (NHK)
P.A. van der Laan, <i>Gezangen, op het feest der kerkhervorming</i> (Amsterdam: W. Brave, 1817)	liedboek, 6 nieuwe liederen	Krommenie (NHK)
Dirk van der Loo, <i>De herstelling van het christendom door de hervorming</i> (Amsterdam: G. van Dijk, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (1 bestaand lied)	Montfoort (NHK)
Dirk van der Loo, <i>Gezangen, ter plechtige viering van het eeuwgetijde der kerkhervorming</i> (Amsterdam: G. van Dijk, 1817)	liedboek, 12 liederen (2 bestaan, 10 nieuw)	Montfoort (NHK)
Helias Meder, <i>Het derde eeuw-jubel-feest der reformatie</i> (Emden: H. Woortman, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (5 bestaande liederen)	Emden
Rijnhard Jan van der Meulen, <i>De hervorming het werk Gods</i> (Amsterdam: G. van Dijk, A.B. Saakes, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (3 bestaand, 2 nieuw)	Amsterdam (NHK)
Johannes Mulder, <i>Leerrede, ter viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Groningen: R.J. Schierbeek, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (4 bestaande liederen)	Groningen (NHK)
A. Noordbergh, <i>De kerkhervorming in haren oorsprong, voortgang en weldadige gevolgen</i> (Amsterdam: C.L. Schleyer, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (4 bestaand, 1 nieuw)	Weesp (ELK)
Petrus van Raden, <i>Leerrede over de geschiedenis en de hooge waarde der gezegende kerkhervorming</i> (Amsterdam: W. Brave, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (3 bestaande liederen)	Breda (NHK)
G. Romijn, <i>Gezangen vervaardigd ten dienste der Bodegraafsche gemeente</i> (Gouda: W. Verblauw, J. van Benthum, 1817)	liedboek, 3 nieuwe liederen	Bodegraven (NHK)
J.C.A. Sander, <i>Leerrede ter viering van het derde eeuwfeest der hervorming</i> (Zaandam: J.J. de Roode, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (4 nieuwe liederen, gedicht door Barend Klijn)	Zaandam (ELK)
Jan Scharp, <i>Avond-godsdiensdienst op den driehonderdjarigen feestdag der hervorming</i> (Rotterdam: J. van Baalen, Groenendijk & Selm, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (10 bestaande liederen)	Rotterdam (NHK)
R.J. Thomas, <i>Het derde eeuwgetijde der kerkhervorming</i>	bron met o.m. enkele liederen	Utrecht (ELK)
V.D., <i>Gezangen, bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Amsterdam: L. van Es, 1817)	liedboek, 7 nieuwe teksten (3 samenzangen, 1 beurtzang, 2 cantatedelen, 1 koorzang)	

W.F. Visch, <i>Leerrede over Ephes. V: 8</i> (Coevorden: D.H. van der Scheer, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (3 nieuwe liederen)	Wilsum (?)
Gabinus de Wal, <i>Zangen, bij de plegtige viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Leeuwarden: J.W. Brouwer, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (5 liederen, waaronder 3 cantatedelen)	Leeuwarden (NHK)
W.H. Warnsinck Bsz., <i>Viertal liederen ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Amsterdam: W. van Vliet, 1817)	liedboek (4 nieuwe liederen)	
Hendrik Wester, <i>Gezangen bij de viering van het derde eeuwfeest der kerkhervorming</i> (Groningen: J. Oomkens, 1817)	bron met o.m. enkele liederen (3 nieuwe liederen)	
Johannes Decker Zimmerman, <i>Feestliederen om te zingen in de Evangelisch-Luthersche gemeente te Utrecht</i> (Utrecht, 1817)	liedboek, 7 liederen (6 nieuw, 1 bestaand)	Utrecht (ELK)

BIJLAGE 2

TREFWOORDENLIJST

trefwoord	frequentie			
	<i>liederen uit bundels (73)</i>	<i>nieuwe liederen (163)</i>	<i>cantatedelen (54)</i>	<i>totaal (283)</i>
aaarde	10	3	4	17
Abraham	0	1	1	2
Adam	0	2	2	4
adem	5	0	1	6
afgodsdienst	1	4	1	6
aflaathandel	0	4	0	4
Albigenzen	0	1	0	1
almacht	18	6	1	25
altaar	1	5	7	13
angst	2	0	1	3
anti-rooms-katholiek	0	12	1	13
Apollo	0	1	0	1
arminianen	0	1	0	1
armoede	0	1	0	1
avondmaal	0	0	1	1
barmhartigheid	2	1	0	3
Basan	1	0	0	1
bekering	5	5	1	11
berg	2	0	0	2
beschaving	0	2	0	2
bescherming	15	13	4	32
bevrijding	6	29	10	45
bijbel	0	8	0	8
bijgeloof	0	3	39	42
bloed	3	3	2	8
broederschap	0	5	7	12
Britten	0	1	0	1
Cephas	0	1	0	1
dag	2	1	1	4
dageraad	1	7	4	12
dankbaarheid	4	7	3	14
David	1	1	0	2
Denen	0	1	0	1
Desiderius Erasmus	0	0	1	1
deugd	1	21	12	34
domheid	0	5	7	12
doop	1	2	0	3
Duitsers	0	1	0	1
Duitsland	0	1	0	1
duisternis	3	41	14	58
dwaling	1	6	5	12
eendracht	0	20	4	24
eenheid	5	39	13	57
eenmaligheid	0	1	0	1
eenvoud	0	1	2	3
eeuwigheid	15	4	1	20
Efratha	0	0	1	1
engelen	4	1	4	9
Europa	0	2	0	2
evangelie	2	12	2	16
Farizeeën	0	1	1	2

feest	3	8	11	22
fundament	0	1	0	1
Galilea	0	1	0	1
geldzucht	0	1	0	1
geloof	10	11	2	23
genade	13	13	3	29
geschiedenis	0	5	0	5
geweld	4	5	5	14
gewetensdwang	1	5	3	9
gewetensvrijheid	4	8	1	13
gezin	0	1	1	2
God	57	153	35	245
Gods wet	4	2	1	7
godsdienst	0	5	2	7
godsdienstvrijheid	0	1	1	2
godsvertrouwen	5	2	0	7
godsvrucht	0	2	2	4
Graaf Arnold I van Bentheim	0	1	0	1
graf	0	2	4	6
haat	1	4	1	6
handel	0	1	0	1
hart	9	2	3	14
heelal	3	1	2	6
Heilige Geest	12	6	1	19
hel	4	1	0	5
held	2	11	6	19
hemel	17	12	5	34
herdenken	2	3	0	5
herder	0	2	0	2
Hertog van Alva	0	1	0	1
hoogmoed	0	1	0	1
hoop	3	4	1	8
Hugenoten	0	1	0	1
Huldrych Zwingli	0	7	2	9
indianen	1	0	0	1
Israël	3	0	0	3
Jacob	1	0	0	1
Jesus	18	83	24	125
Joden	0	1	1	2
Johann Tetzl	0	2	0	2
Johannes Calvijn	0	11	2	13
Johannes Hus	0	4	1	5
John Wyclif	0	1	1	2
Juda	1	0	0	1
kaffers	1	0	0	1
kennis	0	1	3	4
kerk	8	43	10	61
ketterij	0	2	0	2
koning	8	3	2	13
koningshuis	0	1	0	1
kruis	3	2	1	6
kudde	0	3	1	4
kunst	0	0	1	1
Laurens Coster	0	0	1	1
leer	6	39	14	59
lente	0	0	1	1
licht	17	108	33	158
liefde	11	30	16	57
list	1	6	3	10
lutheranen	0	1	0	1

Maarten Luther	0	44	9	53
martelaarschap	2	2	3	7
mennonieten	0	1	0	1
mensheid	5	3	8	16
Middeleeuwen	0	0	1	1
moed	4	10	7	21
moord	3	2	3	8
Moren	1	0	0	1
morgen	1	5	6	12
naastenliefde	0	3	1	4
nacht	3	28	14	45
nageslacht	4	2	2	8
natuur	1	1	1	3
navolging	1	6	1	8
nederigheid	2	0	1	3
Nederland	4	16	2	22
Nederlanders	0	1	0	1
offers	1	5	5	11
onderdrukking	8	18	9	35
ongehoorzaamheid	0	1	0	1
ongeloof	1	9	1	11
oprechtheid	4	0	2	6
overwinning	3	12	3	18
paradijs	1	1	0	2
Paulus	0	1	1	2
Petrus	0	1	1	2
Philipp Melanchton	0	6	2	8
Piemontesen	0	0	1	1
priesters	1	3	11	15
protestantisme	0	6	1	7
recht	0	0	1	1
redding	6	6	1	13
rede	0	4	3	7
reformatie	0	83	9	92
Rome	0	0	1	1
Satan	1	2	0	3
schepping	7	3	1	11
Sion	2	0	0	2
slavernij	0	8	1	9
Spanje	0	2	0	2
staat	0	1	0	1
standvastigheid	3	1	0	4
ster	0	1	2	3
strijd	11	12	2	25
Tachtigjarige Oorlog	0	3	0	3
tempel	3	5	4	12
toekomst	2	1	2	5
troon	12	1	1	14
troost	6	3	3	12
trouw	4	3	3	10
Twisco (Týr)	0	1	0	1
vaderland	2	9	1	12
Vaticaan	0	1	0	1
verbinding	2	0	3	5
verdeeldheid	0	5	2	7
verdraagzaamheid	0	6	1	7
verlangen	0	1	0	1
verlichting	0	6	1	7
vertrouwen	1	2	0	3
vervolging	0	5	1	6
vijandschap	1	1	0	2

volk	0	1	0	1
volmaaktheid	0	0	1	1
voorgeslacht	6	2	2	10
voorspoed	0	1	0	1
voortgang	0	4	0	4
vrede	1	17	3	21
vreugde	14	11	9	34
vrijheid	1	26	1	28
vruchtbaarheid	0	3	0	3
vuur	3	1	6	10
waarheid	8	55	17	80
Waldenzen	0	1	1	2
wederkomst	2	1	0	3
welvaart	1	1	1	3
Wessel Gansfort	0	0	1	1
wetenschap	0	2	0	2
wierook	0	1	1	2
wijsheid	5	1	1	7
Wilem I	0	1	1	2
Willem van Oranje	0	2	0	2
Wodan	0	1	0	1
wonderen	10	4	0	14
woord	13	27	3	43
zegen	4	5	6	15
zeevaart	0	1	0	1
zon	1	6	3	10
zonde	4	4	1	9
zuiverheid	1	11	8	20
Zweden	0	1	0	1

BIJLAGE 3

PERSONENLIJST

Adolph August Bendinger (1780-1843) was dominee van de Evangelisch-Lutherse Kerk te Hoorn en de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk te Harlingen.

Jacob Pieters Beukema (1782-1859) was schoolmeester in Leens en voorzanger in de Petruskerk (Nederlandsch Hervormd) aldaar.

Paulus Wilhelmus Brouwer (1760-1834) was hervormd predikant in Maassluis (1797-1831). Hij publiceerde verschillende theologisch-dogmatische werken.

G.J.F. Cramer von Baumgarten (1787-1855) was hervormd predikant in Middelbert (1812-1819). Hij publiceerde verschillende theologisch-dogmatische werken en theologische geschiedschrijving.

Jacob van Dam (1785-1865) was boer, veearts en publiceerde verschillende werken over deze materie en enkele dichtbundels.

Petrus Deketh (1762-1846) was advocaat, hield toezicht op accijnzen en belastingen in Harlingen en was lid van de Provinciale Staten van Friesland. Publiceerde ook *Friesland, in vier zangen* (1819).

Assuerus Doyer (1758-1838) was doopsgezind predikant in Zwolle (1795-1836) van oud-liberale signatuur. Hij publiceerde verschillende bijbelstudies, een gezangenbundel (1808), kerkgeschiedenis en theologische werken.

Jan van Eijk (1757-1822) was hervormd predikant in Loosduinen (1787-1822). Hij publiceerde verschillende vertalingen uit het Frans en Duits, wijsgerige werken, dogmatiek, geestelijke liederen en theologische werken en was erg actief in het Zendelinggenootschap.

Pieter van Exter (1779-1863) was hervormd predikant in Noordgouwe (1815-1863).

Albert Goedkoop (1778-1852) was predikant in Gent (1815-1843). Hij publiceerde theologische werken en was sterk betrokken bij het Zendinggenootschap.

Johannes Hazeu (1754-1835) was boekdrukker en dichter van geliefd geworden geestelijke liederen. Hij publiceerde veel, veelal stichtelijke kinderliederen.

J.Ph.U. Hildebrand was predikant van de Hersteld Evangelisch-Lutherse kerk te Amsterdam.

J. de Jongh was ouderling in de hervormde kerk van Enkhuizen.

Ewaldus Kist (1762-1822) was hervormd predikant in Dordrecht (1797-1822). Volgens De Bie en Loosjes was hij beroemd om zijn preekstijl.¹ Sinds 1812 was hij lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Ook was hij nauw betrokken bij de zending. Hij publiceerde verschillende dichtwerken en theologische werken.

¹ Jan Pieter de Bie en Jakob Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1931), 764.

Barend Klijn (1774-1829) was suikerraffinadeur met zijn broer Hendrik Harmen Klijn en voorzitter van Felix Meritis. Volgens Wage was zijn poëzie voornamelijk gewijd aan 'godsdienst, huisgezin en vaderland'.²

Hendrik Harmen Klijn (1773-1856) was tot 1829 suikerraffinadeur en lid van veel letterkundige genootschappen. Volgens Wage was zijn poëzie sterk vaderlandsgezind; zijn treurspel *Montigny* (1820) werd bijvoorbeeld wel beschouwd als het meest nationale van de 19^e eeuw.³ Hij publiceerde bijvoorbeeld ook een werk over Johan van Oldenbarnevelt (1806) en over vaderlandsliefde (1832). Ook gaf hij een dichtbundel *De verlichting* (1810) uit, was hij vrijmetselaar en benaderde hij het christendom rationalistisch.

Johann Friedrich Krämer (1788-1831) was luthers predikant te Zierikzee (1815-1818).

Pieter Jan Laan (1777-1862) was hervormd predikant in Amersfoort en publiceerde voornamelijk theologische verhandelingen.

P.A. van der Laan (1777-1844) was hervormd predikant in Krommenie (1806-1844).

Dirk van der Loo (1775-1857) was hervormd predikant in Montfoort (1806-1819) en publiceerde ook enige dichtwerken, waaronder *Vaderlandsche gezangen* (1814).

Helias Meder (1761-1825) was luthers predikant in Emden (1789-1825) en publiceerde enkele dogmatische werken.

Rijnhard Jan van der Meulen (1768-?) was hervormd predikant in de Oude Kerk van Amsterdam (1813-) en gaf enkele preken uit.

Johannes Mulder (1775-1832) was hervormd predikant in de Der Aa-kerk in Groningen (1809-1832). Van hem zijn verschillende preken verschenen.

Abraham Noordbergh (1779-1849) was luthers predikant in Weesp (1809-1843) en publiceerde kerkgeschiedenissen.

Petrus van Raden (1779-1838) was hervormd predikant in Breda.

Dirk van der Reijden was componist van verschillende geestelijke liederen.

G. Romijn (?-1843) was hervormd predikant in Bodegraven (1812-1843).

Johannes Conradus Andreas Sander (1776-1838) was luthers predikant in Zaandam (1804-1821). Hij publiceerde theologisch-historische werken en bijvoorbeeld *De Protestant en de Roomsche Katholijke, zich vereenigende in de kerk van Christus* (1826).

Izaak Sannes (1787-1856) was predikant in Noordlaren (1808-1818) en publiceerde een godsdienstig huisboek naast enkele delen geschiedsschrijving over Veendam.

Jan Scharp (1756-1828) was hervormd predikant in Rotterdam (1789-1795, 1800-1828) en publiceerde verschillende vaderlandse liederen en gedichten. Hij was uitgeproken tegenstander van de patriotten en legde zijn ambt dan ook neer in 1795. Hoewel hij conservatief genoemd kan worden, droeg hij bij aan de *Evangelische gezangen* (1806), een nieuwe, moderne gezangenbundel.

R.J. Thomas was luthers predikant in Utrecht.

² H.A. Wage, 'Klijn, Barend', in *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*, red. G.J. van Bork en P.J. Verkruijssse (Weesp: De Han, 1985), 320.

³ H.A. Wage, 'Klijn, Hendrik Harmen', in *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*, red. G.J. van Bork en P.J. Verkruijssse (Weesp: De Haan, 1985), 321.

Barend Frederik Tydeman (1784-1829) was dominee in Dordrecht (1816-1829). Hij publiceerde onder meer dichtwerken, schoolliederen, feestgezangen en vertalingen van theologische werken.

Johannes Gerardus Veltman (1779-1852) was hervormd predikant in Dordrecht (1810-1852) en lid van verschillende letterkundige genootschappen. Hij gaf verschillende theologische werken uit.

W.F. Visch was predikant in Wilsom (Graafschap Bentheim) en publiceerde naast letterkundige en theologische werken ook een geschiedenis over dat gebied (1820).

Gabinus de Wal (1785-1833) was professor in de rechten te Franeker sinds 1816. Hij publiceerde naast rechtswetenschappelijke werken en vertalingen ook *De vernedering en verlossing des vaderlands* (1814) en *Over de voordeelen der burgermaatschappij boven die van den natuurstaat en die der Nederlanden boven die van andere volken* (1826).

Willem Hendrik Warnsinck (1782-1857) was suikerraffinadeur, (toneel)dichter, schrijver, bestuurslid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, medeoprichter van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering.

Hendrik Wester (1752-1821) was schoolhervormer in Groningen. Hij publiceerde schoolboeken, zoals *Geschiedenis van ons vaderland* (1790) en vele andere kinderboekjes. Ook publiceerde hij in 1821 liederen die op de verjaardag van koning Willem I in de Martinikerk gezongen moesten worden en een *Wilhelmuslied, voor Scholen en Huisgezinnen*.

Dirk Hendrik Wildschut (1788-1868) was hervormd predikant in Dordrecht (1816-1819) en bestuurder van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hij publiceerde verschillende theologische werken.

Johann Wilhelm Wilms (1772-1847) was componist van bijvoorbeeld *Wien Neerlandsch bloed* (1816).

Johannes Decker Zimmerman (1785-1867) was luthers predikant in Utrecht (1808-1858). Hij publiceerde verschillende gedichten, zoals *Bonaparte* (1814), *Willem de Zwijger* (1830), *De Hollandsche natie* (1830) en *De Prins van Oranje aan het hoofd van het leger* (1831).